

Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal

ALİ BİRİNCİ*

I

1. Meselenin Esası

Osmanlı Devleti'nin en uzun ve en hareketli devresi olan XIX. asır, diğer gelişmelerin yanı sıra kitap, mecmua ve gazete türünden eserlerin basılmasına ve yaygınlaşmasına da zemin teşkil etmiştir. Her sahada devlet eliyle başlatılan büyük ve derin müdahaleler neticesinde köklü değişmelere uğrayan cemiyet ve devlet yapısı muvacehesinde yeni yasaklar da bunun bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Bir cemiyet yapısının anlaşılmasında her türden ve her sahadaki yasaklar çok mühim bilgi ve yorum imkânı verir. Bir bakıma yasakları ve cevazları cemiyetlerin veya cemaatlerin alamet-i farikası olarak görmek ve başlı başına bir bilgi hazinesi olarak değerlendirmek mümkün, hatta gereklidir. Bu mânâda her cemiyet biraz da yasaklarının veya diğer bakımdan cevazlarının mecmuundan ibarettir.

Bu bakımdan bir cemiyetteki yasakların çok mühim bilgi kaynağı ve yorum unsuru olduğu ekseriya gözden kaçırılmakta, aleyhte geliştirilen bir edebiyatla bu bilgi hazinesi bir bakıma heba edilmektedir. Her şeyden önce bu yasakların doğru bir şekilde tespitinin yapılması icap eder. Bu bile tam olarak yapılamamaktadır. İkinci safhada ise bu yasakların sebep-sonuç münasebeti içinde tahlili ve yorumlanması gerekmektedir. Çünkü her yasağın bir içtimaî veya siyasî bir mantığı vardır ve yapılması gereken şey, bu yasaklardan hareketle, bu mantığı yakalamak ve cemiyetin yapısı hakkında bilgiye ve yoruma ulaşmaktır.

XIX. asırda Osmanlı Devleti'nde de her sahada eski yasaklara yeni yasaklar eklenmiş ve cemiyet yapısına, Garp dünyası karşısında ayakta kalabilecek şekilde, bir kuvvet kazandırmaya çalışılmıştır. Bir taraftan da kendini bu dünya-

* Prof. Dr., Polis Akademisi Öğretim Üyesi.

nın tehditlerinden koruma mecburiyetinin bu yasakların başka bir temelini teşkil ettiği sade bir gerçek olarak ifade edilmelidir.

XIX. asırda eskiden beri bahis mevzuu edilen yasaklardan bir kısmı da kitaplara ve edebî eserlere dair olanlardır. Bu türden yasaklar üzerinde yapılacak araştırmalar da edebiyata müdahalenin sebeplerini ve mantığını anlamak hususunda çok kıymetli bilgiler ve yorum imkânı verebilir. Kısaca yapılması gereken şey, bu yasakların iç dünyasına girmek ve hadiseye daha yakından bakmaktır. Aksi takdirde bu çok kıymetli bilgi hazinesi, şimdiye kadar olduğu gibi heba olup gidecek, üstelik yanlış yorumların gerekçesi olarak kullanılacaktır. Hemen ifade etmek gerekir ki her cemiyette, dar veya geniş, şu veya bu şekilde bir yasak kitaplar sahası vardır ve bu sahanın tespiti ve araştırılması da yeni bilgilerin ortaya çıkmasına vesile olabilir.

2. Meselenin Tetkikinde Gerekli Usuller

Her alandaki yasaklar hakkında yapılan araştırmalar gibi, edebiyat yasaklarına dair yapılan araştırmalar da kifayetsizdir. Her şeyden önce yasaklar tek tek ve devrin şartları içinde incelenmeli ve sebepleri ayrı ayrı araştırılmalıdır. Araştırmacının yasaklara katılmak veya katılmamak gibi bir vazifesi ve hakkı da bahis mevzuu olamaz. Yasakların bazen çok masum veya sıradan sebepleri de olabilir. Mesela basit bir kanunî gereğin yerine getirilmemesi veya usule aykırılık da bir yasak sebebi şeklinde ortaya çıkabilir. Kısaca yasağın araştırılması ve yorumunda her şeyden önce müşahhas gerçeği tespit mecburiyeti bulunmaktadır. Tabi bu vazife ifa edilmeksizin yasağın isabetli bir yorumunu yapmak mümkün olamaz.

Yasaklara dair yorumlar, bu gerekler yerine getirilmeksizin, onların daha çok iktidarlar ve XIX. asırda bilhassa Sultan II. Abdülhamit aleyhinde yorumlanması veya istismar edilmesi şeklinde olmuştur. Mesela zamanında Kâtip Çelebi'nin ünlü *Mizanü'l-hakk fi İhtiyari'l-ahakk* isimli eserinin bile yasaklandığı, bu hususta en katı bir delil olarak ileri sürülmüştür.¹ Kaldı ki yasaklanan kitaplar arasında sadece *Kitab-ı Mizanü'l-hakk* ismiyle kayıtlı bulunan bu kitabın İngiltere'de basılan ve Hıristiyanlık propagandası yapan bambaşka bir eser olduğu basit bir araştırma ile tespit edilebilir ve niçin yasaklandığı da ortaya konabilirdi.² Ancak yasakların istismar duygusu, yerini henüz araştırma ve gerçeğe ulaşma heyecanına bırakmamıştır. Çünkü yakın tarih her zaman hassas ve hislerin gölgesinden kurtulamayan tehlikeli bir zemindir. Muallim Naci'nin dediği gibi "Zevki hakikatte arar âdem" ihtiyacı bilhassa bu sahada kendini göstermektedir.

1 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1962, c. VIII, s. 411-413.

2 Geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, *Tarih Yolunda*, İstanbul, 2001, s. 235-239.

II

A. Meşrutiyet'in İlanına Kadar Matbuat ve Neşriyat Yasakları

1. Matbuat hayatının gelişmesi:

Osmanlı Devleti esas itibariyle izinli veya diğer bir ifade ile icazetli bir içti-maî bünyeye sahipti. Eski bir mesleğin olduğu gibi yeni bir mesleğin icrası da yine bir izne tâbi idi. Bu itibarla matbuatta da bir matbaanın açılması, bir ki-tabın veya mecmua ve gazetenin ve tabii bir el ilânının basılması için de önce-den izin alınması gerekiyordu. Ancak hemen ifade edilmesi gereken bir husus ise bu mevzuatın tabiatıyla matbuat hayatının yanı sıra ve onunla beraber ge-liştiğidir.

İstanbul'da ilk defa Yahudiler tarafından açılan matbaayı (1494),³ daha son-ra Sivaslı da denen Tokathı Apkar isimli bir Ermeni (1567),⁴ XVII. asırda ise Rum-lar tarafından açılan (1627) matbaalar takip etti.⁵ Türkler tarafından ise ilk mat-baa 1727'de Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Çelebi ile ihtida eden ve İbrahim Müteferrika adını alan Macar asıllı bir Müslümanın gayretleriyle açıl-dı ve ilk kitabı *Vankulu Lügati*'ni 1729'da basmaya muvaffak oldu.⁶ Bu arada izinsiz olarak Misyonerler tarafından 1706'dan itibaren Suriye bölgesinde, me-selâ Beyrut'ta ve Halep'te Arapça ve Fransızca kitap basıldığı bilinmektedir.⁷

Kurulan ilk matbaanın 1729 ilâ 1742 devresinde 17 kitap bastığı ve bir müd-det sonra İbrahim Müteferrika'nın ölümünü takiben büsbütün âtlı kaldığı dik-kati çekmektedir. Esasen çok pahalıya mâl olan kitapların gereken alâkayı gör-mediği de anlaşılmaktadır.⁸ Bu kitaplardan ancak elyazmasının çok hacimli ve daha pahalı olduğu *Vankulu Lügati* alâka görmüş ve daha sonra da iki defa ba-sılmıştır. Burada ihtiyaç âmîlinin henüz cemiyet için bahis mevzuu olmadığı ve bu mânâda ilk Türk matbaasının iki kişinin bir hevesi neticesi açıldığı ve bir ik-tisadî alt yapıdan, yani var oluş gerekçesinden mahrum bulunduğu söylenebi-lir. Bu sebeple matbaanın geç değil, erken alınan bir kültür unsuru olduğu da ayrıca ifade edilmelidir. Bu mesele hakkında yapılagelen yorumlarda bir gerçek

3 Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, 1947, s. 100.

4 Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953, s. 13.

5 Nicephore Moschopoulos, *La Presse Dans la Renaissance Balkanique*, Athenes, 1931, s. 30-33.

6 Müteferrika Matbaası hakkında geniş bilgi için bkz. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacı-lığı*, İstanbul, 1939, 111 s.

7 Wahid Gdoura, *Le Debut de l'Imprimerie de l'Arabe a Istanbul et en Syrie*, Tunus, 1985, 312+7 s.

8 Basılan ilk kitapların isimleri ve fiyatları için bkz. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara: DTCF Yay., 1959, 78 s. ve Edvard Carleson, *İbrahim Mütefer-rika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, Mustafa Akbulut (haz.), Ankara, s. 7-15.

payı bulunmamaktadır. Kaldı ki günümüzde bile matbaanın Türk cemiyeti içindeki yeri ve ehemmiyeti tartışılabilir.

1787-1792 devresinde Avusturya ve Rusya ile yapılan harpten sonra başlayan Nizam-ı Cedit hareketi esnasında ilk defa, bu hareketin bir parçası hâline gelen matbaa, resmî ve askerî bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış, yani bir talep gerekçesine kavuşmuştur. Bu cümleden olarak 1796'da Mühendishane Matbaası⁹ kurulmuş ve bilhassa ordu için kitaplar basmaya başlamıştır. Nitekim ilk dinî kitap olan *Birgivi Risalesi*'nin¹⁰ yine daha sonra (1802) açılan Üsküdar Matbaası tarafından basılmış olması da artık matbaa kurumunun bir ihtiyaç âmiline istinat ederek yaşama gerekçesine kavuşmuş olmasındandır.

XIX. asır boyunca bir taraftan ıslahat hareketlerinin genişleyerek ve çeşitlenerek devam etmesi ve buna bağlı olarak idare usûlünde matbu defter kullanımının ve bu meyanda kitap, mecmua ve gazete basımının artması matbaaların çoğalmasına ve bir kazanç vasıtası olarak çalışmasına sebep olmuştur. Bu arada vilâyet matbaalarının kurulması ve İstanbul dışında da hususî matbaaların açılması matbuat ve neşriyat hayatının bütün memleket sathına yayılması neticesini doğurmuştur.¹¹

Matbaaların çok ihtiyaç duyulan ve devletin yeniden ihya ve ikmâli için belki de tek çare olan maarifin bir vasıtası olarak görülmesi, devletin de bu kurumların açılışlarını teşvik etmesini ve gümrük vergisinden muaf tutmasını sağlamıştır. Bilhassa Sultan II. Abdülhamit devrinde bu hususa çok ehemmiyet verildiği görülmektedir. Gümrük kapılarına bu yolda itina ile muamele yapılmasını emreden yazıların gönderildiği dikkati çekmektedir.¹² Bu muafiyetten Ebuzziya Tevfik Bey'in de faydalandığı (16 Mayıs 1898) bilinmektedir.¹³

9 Geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yay., 1995, 550 s.

10 Geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, "Birgivi Risâlesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?", *a.g.e.*, s. 193-196.

11 Matbaaların isimleri ve kuruluş seneleri hakkında bazı me hazlar örnek olarak verilebilir: *Salnâme-i Nezaret-i Umumiye, 1319*, s. 260-266; Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1939, s. 98-99 s.; a.mlf., "Basım", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1951, c. V, s. 334-336; Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970, s. 93-133. 1729-1875 devresinde açılan matbaaların tam bir listesi için bkz. Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, 1968, s. 46-52; Vilâyet matbaaları için bkz. Uygur Kocabaşoğlu ve Ali Birinci, "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç*, 1995, sy. 2, s. 101-121.

12 Bu emirlerden birinin sureti şudur: "Ale'l-umum matbaalar maarife hizmet eden matbuatın alet-i intiş'arı olduğu cihetle bâdezin Memalik-i Osmaniye'ye ithal olunacak matbaa edevatının dahi fabrikalar edevatınca mer'iyü'l-icra olan muayene ve teftiş usûlüne tâbi olmak şartıyla gümrük resminden istisnası lüzumu Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nden bâmazbata ifade kılındığı beyan-ı âlisiyle icra-yı icabı ol-bâbta cereyan eden muhabere üzerine Başvekâlet makam-ı celilinden şeref-vârit olan 10 Teşrin-i sene 297 tarihli tezkere-i sâmiyede emr ü i'şâr buyurulmuş olduğundan badezin bu misüllü matbaalara müteallik vürud edecek matbaa âlât ve edevatın gümrüklerce muayenesinin icrasıyla matbaalara ait tıbbiye makineleri ile litoğrafya destgâh ve taş ve bunlara müteallik edevattan bulundu- /

Bu vesile ile ifade edilmesi gereken başka bir husus da yine matbaacılığın temel hammaddesi kâğıdın imalinin de devlet himayesine alınması, yâni gümrük vergisinden muaf tutulması hakkında irade-i seniye sâdir olmasıdır. Bu cümleden olarak Beyrut civarında bir kâğıt fabrikası kurmuş olan tüccardan İbrahim Yakup Sâbit'in mamulâtına muafiyet (6 Eylül 1885) tanınmıştı.¹⁴ Bilhassa XIX. asrın son çeyreğinde matbaacılığın gelişmesi devletin bu gibi teşvik ve desteği sayesinde olmuştur.¹⁵

2. Matbuat Mevzuatının Gelişmesi

XIX. asırda gelişmelerin sebebi olarak görülen ve Garp'tan bir defada alınan diğer kanunların aksine, matbuat hakkındaki mevzuat bu sahadaki gelişmeleri takip etmiş ve zamanla daha teferruatlı bir hâle gelmiş ve değişmiştir. Ancak bu mevzuatın zaman zaman Garp'tan da unsurlar aldığı muhakkaktır.

Tabhane-i Âmire'de herkesin, masrafını tediye etmek şartıyla, kitap bastırabileceği hakkındaki irade (27 Aralık 1839) kitapçılığın gelişmesinde bir dönüm noktası olsa gerektir. Diğer taraftan basılan bütün kitaplardan ikişer nüsha Sultan'a takdim ediliyor, karşılığında ekseriya memuriyette bir terfi veya maaşa, rütbe ve nişan gibi ihسانlara nail olunuyordu (24 Eylül 1852).¹⁶ Bu şekilde matbuat ve neşriyat hayatı şahıslara ve kitapçılara da açılmış bulunuyordu.¹⁷ Tabiiyle kısa bir müddet sonra (4 Temmuz 1841) şahısların Matbaa-i Âmire'de kendi nâmlarına, yâni sahhaf malı olarak bastıracakları kitapların basılmadan önce sorulması mecburiyeti vardı.¹⁸ Ayrıca burada basılan kitapların gümrük vergisi matbaa idaresi tarafından ödeniyor ve bundan dolayı da taşraya götü-

ğu sabit olduğu surette bilâ-rüsüm imran ve bu vesile ile zinhar başka eşya imrar ettirilmesine itina ve dikkat olunması lâzım geleceği bi'l-havale muhasebden havale kılınmış ve keyfiyet sair iktiza edenlere bildirilmiş olmağla nezaret-i behiyelerince dahi mucebince ifayı muameleye himmet buyurmaları siyakında terkim-i şukka-i muhibbiye ibtidar kılındı. Fi 23 Muharrem sene 299 ve fi 3 Kanun-ı evvel sene 297.' Metni için bkz. *Mevadd-ı Mühimme-i Rüsümîyeyi Mutazammın Rüsûmat Memurlarına Yazılan Muharrerat-ı Umumiye*, İstanbul, ts., c. III, s. 516. Aynı yolda diğer yazılar için bkz. *A.g.e.*, c. V, s. 5-6 ve c. V, s. 410. Bundan sonra *Mevadd-ı Mühimme* şeklinde gösterilecektir.

13 BOA-İ-Hususî, Nu. 1338-77.

14 *Mevadd-ı Mühimme*, c. V, s. 11-112.

15 Bu türden en çok teşvik ve ihšana nail olan Ahmet İhsan (Tokgöz) ne yazık ki hatralarında, günün havası gereği, hemen hemen hiç bilgi vermemiştir.

16 Takvimhane'de basılan *Muhammediye* ile *Kaside-i Numaniye*'nin Nâzırı tarafından takdim edildiği hakkında bkz. BOA-A-AMD. Dosya Nu. 37, Vesika nu. 60. Ayrıca bkz. *Maarif Ayniyat Defteri*, Nu. 1421, s. 26. Osmanlı Devleti'nde kitabın nail olduğu ihsan hakkında müstakil bir araştırma yapılmalıdır.

17 İradenin metni için bkz. *Takvim-i Vakayi*, Nu. 189 (26 Şevval 1255) s. 3; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939, s. 837.

18 Server İskit, *a.g.e.*, s. 838.

rülecek olanlardan bu verginin alınmaması kaidesi (10 Temmuz 1842) getiriliyordu.¹⁹

Bu arada varlığı haber alınan Beriyyetü’ş-Şam, yani Suriye civarındaki izinsiz matbaaların da mahallin idaresinden izin alınarak açılması ve kitap ve risâlelerinin de yine valinin izninden sonra basılması hususunda bir irade (18 Haziran 1849) sâdır olmuştu.²⁰ Matbaa-i Âmire’nin de bu arada bir kâr zihniyetiyle idare edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim matbaanın 1853 senesi kârı, önceki seneye göre azalınca ruhsatsız açılan taş destgâhlarıyla mücadele amacıyla yeniden izinsiz matbaa açılmaması için irade sâdır (25 Kasım 1854) olmuştur.²¹ Bu arada bu gibi matbaaların çalışma esasları daha açık ve tafsilâtli bir şekilde tanzim edildi. Matbaada ancak mekâtib-i rüştiyede okutulabilecek kitaplar parasız olarak basılabiliyordu. Bunun dışında bir ücret ödemedi kitap bastırmak bahis mevzuu değildi. Mesela Derviş Mustafa Ragıp Efendi *Kaside-i Lâmiye* şerhinin devlet tarafından bastırılmasını teklif etmiş, ancak bu talebi kabul edilmemişti (10 Ocak 1872).²²

Bu sırada 1832’den sonra bir müddet Takvimhane adını alan Matbaa-i Âmire’de basılan ve dahile sevk edilen kitaplardan gümrük ve ihtisap rüsumu alınmaması kararı verilmişti.²³ Burada bulunan ve bazı şahıslara ait olan taş destgâhları kârlarının beşte birini Matbaaya vermek zorundaydılar. Bu sıralarda ruhsatsız açılan litoğrafya destgâhlarında her türlü kitap ve resail basıldığı, bunun Tabhane kârını çok azalttığı ve bundan böyle bilâ-irade hiçbir mahâlde kitap ve evrak basılmaması hususunda irade sâdır (25 Kasım 1854) olmuştu.²⁴ Her ne sebebe mebni ise buradan çıkarıldıkları ve bir tanzim de yapılmadığı için ellerine geçen şeyleri bastıkları, Tabhane-i Âmire’nin varidatının azaldığı, bunun kabul edilemeyeceği ve bundan sonra basacakları şeyleri Takvimhane’ye göstermeleri ve kârlarından münasip miktarda pay vermeleri hakkında irade çıkarılmıştı (6 Temmuz 1856).²⁵ Yeni ve hızlı bir şekilde gelişen ve geliri artan matbaacılıktan kârını veya vergisini almak yolunda devletin hayli kararlı olduğu anlaşılmaktadır.

19 *Takvim-i Vakayi*, Nu. 243 (1 C. âhır 1258) s. 4; Server İskit, *a.g.e.*, 839. Aynı yolda ikinci bir irade (15 Şubat 1846) için bkz. *Takvim-i Vakayi*, Nu. 297 (18 Safer 1262) s. 3 ve Server İskit, *a.g.e.*, s. 841.

20 Metni için bkz. Hayrettin Nedim (Göçen), *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye Tettebbüatı*, İstanbul, 1326, I. Kitap, s. 76; Server İskit, *a.g.e.*, s. 842.

21 Serkis Karakoç, *Matbuat, Matbaalar, Hakk-ı Telif Kanunları*, İstanbul, 1339-1342, s. 147; Server İskit, *a.g.e.*, s. 843.

22 BOA-Maarif Ayniyat Defteri, Nu. 1069, Evrak Nu. 629.

23 İrade-i seniye için bkz. Serkis Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, c. VI, Nu. 6214 (TTK Kütüphanesi).

24 Serkis Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, c. VIII, Nu. 4888.

25 Server İskit, *a.g.e.*, s. 844-845.

İlk defa 15 Şubat 1857 (20 Cemaziyelâhir 1273) tarihli ve dokuz maddelik bir Matbaalar Nizamnamesi ile bir bakıma matbuat hayatı bir mevzuata ve nizam kavuşturulmuştu. Buna göre matbaa açmak isteyenlere Meclis-i Maarif ve Zaptiye Nezareti tarafından yapılacak tahkikattan sonra Sadâretten istizan ile Zaptiye tarafından izin senedi verilecekti (m. 19). Vilâyetlerde de basılacak kitaplar vali ve onun vasıtasıyla yine Meclis-i Maarif'e ve oradan da Sadârete gönderilerek irade alınacak (m. 2) ve “*mülken ve devletten bir gûnâ mazarratı olmadığı*” (m. 3) yolunda Meclis-i Maarif tarafından bir karara varılan kitaplar için izin yine Sadâret tarafından verilecekti. Ecnebî tebaa Hariciye Nezareti vasıtasıyla (m. 4) matbaa açma izni alabilecekti. Basacakları kitap ve risâlelerin izni de yine Hariciye Nezareti vasıtasıyla alacaklardı (m. 5). Ecnebler için gazete imtiyazı da yine aynı muameleye tâbi idi (m. 6). “*Memalik-i Mahruse'de mülkçe ve devletçe muzır olan kütüp ve resaili tabettirmeye cesaret eden olursa*” Zaptiye Nezareti tarafından toplanacaktı (m. 7). Burada resailden gazete ve mecmuaların kast edildiğine dikkati çekmek gerekir. Nizamname hilâfına davrananların basmahaneleri (matbaa) Zaptiye Nezareti ve valiler tarafından derhal kapatılacak (m. 9) ve sahipleri Ceza kanununa (m. 137, 138, 139) göre cezalandırılacaklardı. Bu arada bir ek madde ile nizamnamenin neşrini takiben altı ay içinde ruhsatsız matbaalar için ruhsat alınması ve aksi hâlde daha sonra ruhsat verilmeyeceği duyuruluyor ve bütün matbaaların izne bağlanması isteniyordu.²⁶

Matbaalar nizamnamesini 3 Mart'ta (1857-7 Recep 1273) çıkarılan ve esas itibariyle telif haklarını tanzim eden “Kitap tab'ı hakkında nizamname” takip etti.²⁷ Artık devletin matbaasında kitap bastırma mecburiyeti, yani devlet teke- li kaldırılıyordu. Buna göre artık herkes istediği kitabı basabilecekti (m. 1). Aynı zamanda kaydı hayat şartıyla telif hakkı teminat altına alınıyordu (m. 2). Telif hakkı başkalarına devredilebilecek (m. 3), ancak bu husustan Meclis-i Maarif haberdar edilecekti (m. 4). Devletin bastığı kitapların telifi de yine Meclis-i Maarif marifetiyle ödenecekti (m. 5). Kitap ancak mukaveledeki miktarda basılacak, fazla basanlar cezalandırılacaktı (m. 6). Mahall-i âliyeye verilenlerden gerisi Takvimhane'de kalacaktı (m. 7). Bu arada Ceza Kanununa (9 Ağustos 1858-28 Zilhicce 1274) göre (m. 137) izinsiz matbaa açanlar ve kitap ve evrak (mevkute) basanların matbaaları kapatıldıktan başka elli altın Mecidiye para cezası ödeyeceklerdi. Bu nizamname 11 Eylül 1872 tarihinde yedinci maddesi kaldırılarak yeniden kabul edildi ve buna, numarasız, yeni fıkralar eklendi.²⁸ Buna te-

26 Metni için bkz. *Düstur-I*, c. II, s. 227-228; Server İskit, *a.g.e.*, s. 846-847; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, 1977, s. 83-85.

27 Metni için bkz. *Düstur*, İstanbul, 1282, s. 697-698. Bu nizamname Server İskit tarafından neşredilmemiş ve *Düstur*'un sonraki baskılarına alınmamıştır.

28 Metni için bkz. *Düstur-I*, c. II, s. 229-230; Server İskit, *a.g.e.*, s. 873-874. Sadece yeni eklenen fıkralar *Muharrerat-ı Nâdire'de* de (s. 424-425) neşredilmiştir.

lif eserlerde kırk ve tercüme kitaplarda telif hakkı basılmasından itibaren 20 sene olarak tespit ediliyordu. Bu hak devlete ait ise telif ücreti devlete, Maarif Nezareti vasıtasıyla ödenecekti. Aksine davrananlar için Ceza Kanunu'nun 241. maddesi tatbik olunacaktı.²⁹ Daha sonra (28 Mart 1875-20 Safer 1292) bu nizamname ek bir nizamname ile ikmâl edildi. Telif sahibi olmayan eserler için, bir buçuk sene içinde basmak şartıyla, dört sene için imtiyaz veriyordu.³⁰

Nihayet 15 Şubat 1857 tarihli nizamnamenin yerine ilk defa 41 maddelik bir hacimde 22 Ocak 1888 (10 Kânun-ı sâni 1303) tarihli Matbaalar Nizamnamesi çıkarıldı. Bunun hazırlanması 28 Ocak 1885 tarihinde tamamlanmış ise de iradesi, bilinmeyen bir sebepten dolayı, üç sene gecikmişti.³¹ Buna göre matbaaların vaziyeti ve kitap basma işi oldukça teferruatlı bir şekilde tanzim olunuyordu. Kitaplar için izin İstanbul'da Maarif Nezareti'nden, taşrada valilerden, dinî kitaplar için izin ise cemaat reislerinden (m. 19) alınacaktı. Basılan kitaplara, matbaanın açık ve tam adresi yazılacaktı (m. 13). Bu nizamnameye aykırı davranışlar Adliye zabıtalrı, Maarif Nezareti ile Matbuat İdaresi memurları tarafından suç hakkındaki zabıtlar Dahiliye Nezareti'ne ve taşrada valilere verilecek, gerekli görüldüğü takdirde müddeiumumiler dâvâ açacaklardı (m. 34). Âdâba aykırı yazı ve diğer basılı şeyler hakkındaki 29. madde daha sonra (14 Haziran 1892-2 Haziran 1308) biraz daha sertleştirilerek öngörülen cezalar artırılmıştı.³² Buna göre basan, dağıtan, saklayan ve satanlar cezadan başka üç aya kadar icra-yı san'attan men cezasına çarptırılıyordu. Diğer taraftan Ceza Kanunu'nun 66. maddesine ek fıkra (14 Haziran 1892-2 Haziran 1308) gereği halkı tahrik ve fesada teşvik eden matbu ve el yazılı metinlerin cezası basanlar için beş seneden az olmayacak, saklayanlar ise bir ilâ üç sene arasında cezaya çarptırılacaktı.³³

Bu hususta II. Meşrutiyet öncesinde son büyük ve teferruatlı tanzim 30 Aralık 1894 tarihinde gerçekleştirildi.³⁴ 47 maddelik bu nizamname 15 Şubat 1857 ve 22 Ocak 1888 tarihli nizamnamelerin yerini alıyordu (m. 46). Bu nizamname

29 Bu maddeye göre basılan kitaplar hak sahibine iade edilecek, basan ayrıca beş mecdiye ile yüz mecdiye arasında para cezasına çarptırılacaktı.

30 Metni için bkz. *Düstur-I*, c. III, s. 431; Server İskit, s. 875; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Taceddin Kayaoğlu (haz.), Ankara, 2001, s. 128-129. Server İskit (s. 875), bu nizamnamenin senesini 1292 yerine 1293 olarak veriyor.

31 Metni için bkz. *Düstur-I*, Ankara, 1937, c. V, s. 992-1000; Server İskit, *a.g.e.*, s. 849-855; C. Kudret, *a.g.e.*, s. 103-115. Bu nizamnamenin güzel bir izahı için bkz. Affan Osman, *Vezaif-i Zabıta*, İstanbul, 1311, s. 24-36.

32 *Düstur-I*, Ankara, 1939, c. VI, s. 1247; Server İskit, *a.g.e.*, s. 856.

33 Ek fıkra için bkz. *Düstur-I*, c. VI, s. 1247.

34 Metni için bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Umumiye-1316*, s. 170-190, *Düstur-I*, Ankara, c. VI, s. 1545-1555; Server İskit, *a.g.e.*, s. 857-865. BOA'daki yazma nüshası da son zamanlarda neşredildi: Ahmet Nezih Galitekin, "Türk Matbaacılık ve matbuat Tarihi Hakkında Arşiv Vesikaları", *Müteferrika*, Güz 2004, sy. 26, s. 3-7.

II. Meşrutiyet'in ilânına (24 Temmuz 1908) kadar neşriyat hayatına hâkim olmuştur.

Matbaaların açılmasında usûl bakımından bir fark yoktu. Ancak yeni maddelerle daha ikmâl edilmişti. Matbaaların taşınması hâlinde yeni adresi beş gün içinde makamlara bildirilecek, aksine hareket edenler 3-10 altın ceza ödeyeceklerdi (m. 10). Kitaplarda matbaa ismi koyma ve açık adres yazma mecburiyeti devam ederken buna ilişkin ceza da yine eskisi gibi, matbaa aletlerine el koymaya ilâveten, para cezası 5-20 altın lira arasında tespit ediliyordu (m. 11). Matbaalar, Maarif Nezareti ve Matbuat İdaresi müfettişleri, vilâyetlerde maarif memurları tarafından her zaman teftiş edilebilecekti (m. 15).

İzinsiz basılan kitap ve risâlelerde müellif ismi yoksa matbaacı bizzat, var ise müellif ile beraber müteselsilen mes'ûl tutulacaktı (m. 18).

Maarif Nezareti'nden resmî ruhsat alınmadıkça hiçbir kitap basılmayacaktı. Ruhsat taleplerine üç ay içinde cevap verilme mecburiyeti vardı. Basılan kitaplardan neşredilmeden önce beşer adet, kitabın baskı sayısını bildirir bir beyanname ile Maarif Nezareti'ne ve vilâyetlerde Maarif Müdürlüklerine verilecekti. Bunun ikisi Bâbîâlî Kütüphanesine ve üçü Dahiliye Nezareti'ne gönderilecekti Basılan metin izni alınan metnin aynı ise matbaacıya matbu nüshalarından biri, aslına mutabakatını ve neşri için izni bildiren bir vesika olarak mühürlenerek verilecekti. Neşir izni almayanlar 7-15 altın lira ceza vereceklerdi (m. 22). Ruhsat hususunda bir tereddüt hâsıl olursa izin işi Şura-yı Devlet'e havale edilecekti (m. 21).

Nizamnameye göre yurt dışından getirilecek kitap, risâle, resim, tasvir, maddalya ve armalar için de geniş ve teferruatlı bir hüküm (m. 26) bulunuyordu. Buna göre “*evvelâ zât-ı akdes-i hazret-i mülkdârî ile hükûmet-i seniye ve memalik-i şâhâne müessesatı ve resmen tanınmış olan mezahib-i muhtelif haklarında alenen izhar-ı adaveti mutazammın siyasi ve dinî hicviye ve hezeyan-nameler gibi âsâr-ı matbua; sâniyen her nevi cünha ve cinayete müteallik iğvatı havi âsâr-ı matbua; sâlisen âdâba mugayir resimler ve tasvirat-ı müstehcene; râbian Memalik-i Şâhâneye men-i ithali muayyen bir müddet evvel umuma resmen ilân kılınmış olan her türlü âsâr-ı matbua idareten zabt ve müsadere olunacaktır.*” Buna göre bu müsadere Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin mütalâası üzerine Maarif nâzırının emir ve kararı ile icra olunacaktı (m. 27). Bu yasak ayrıca diğer maddelerle de (30, 35) tekit ediliyordu. Bu maddeler dahilî ve haricî matbuat yasaklarının ve men-i ithal kararlarının temel ruhunu ve kaide-lerini vermesi bakımından mühimdir.³⁵ Bu çeşit eserleri satanlar yarımına beş altın arasında para cezası vermekten başka ellerindeki malları da zapt edilecek

35 Bu gibi ecnebî neşriyatın geniş bir listesi, hakkında müstakil bir araştırma gerektiği için yazı dışında bırakıldı. Bu neşriyatın resmî bir listesi için bkz. *Memalik-i Mahruse-i Şâhâneye Du-hûl ve İntiş'arı Memnu Bulunan Kütüp ve Resail-i Muzırranın Esâmisini Mübeyyin Cetveldir*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318, 95 s. Bundan sonra *1318 Yasaknâmesi* adıyla zikredilecektir.

(m. 30) ve ilâveten 1-3 ay arasında işten men edileceklerdi (m. 32). El konulan eserlere dair yazılan iki mazbatadan biri satıcıya verilecek, diğer nüsha İstanbul'da Maarif Nezareti'ne ve taşrada ise valiliğe iletilmek üzere en yakın zabıta (polis) merkezine veya belediyeye verilecekti. Evraklar, sonunda bu işin umumî mercii olan Dahiliye Nezaretine gönderilecekti (m. 39, 40). Birkaç sayfası muzır olan eserin tamamı iptal ediliyordu (m. 43). Bu nizamnameden önce ruhsatla açılmış olan matbaaların ruhsatları da harçsız yenilenecek, ruhsatsızlara ise kanunî harcı (m. 8) alınarak ruhsat verilecekti (m. 45). Bu kanundan sonra bir bakıma bütün matbaaların bir tahriri yapılmıştı.

Bu şekilde matbuat ve neşriyat yasakları vasıtasıyla saltanat makamı, iktidarı sultan adına temsil ve icra eden mülkiye mensupları ile bütün semavî dinler ve cemiyetin temel ahlâkî değerleri (m. 33) bu şekilde korunmaya çalışılıyordu. Bu durum, ortaya çıkan ve gelişen yeni kurumlarla matbaacılık ve matbuat karşısında, devletin kendi temel yapısını ve değerlerini korumaya çalıştığı şeklinde de yorumlanabilir. Ancak bizatihi bu kurumlara karşı bir tavır bahis mevzuu değildir, aksine bu kurumlar devletin ihyası ve islahatı için elzem kabul edilmektedir.

Bu nizamnamedeki teferruatlı tanzimi, matbaacılığın ve neşriyat hayatının bu devirde oldukça geliştiğinin bir delili olarak da görmek gerekir.

Bu meyanda gazete ve mecmuaların artması üzerine matbuat hayatının tanzimine dair mevzuatın da geliştiğine işaret etmek gerekir ancak bu ayrı ve başlı başına bir araştırma mevzuu olarak ortadadır.³⁶

3. Matbuat Kurumları

Osmanlı Devleti'nde matbaacılık ve kitap basımı geliştikçe bu işle alâkalı mevzuatla beraber kurumların da geliştiği ve nitekim başlangıçta Padişahların bizzat takdirine bağlı olan bu sahada daha sonra büyük ölçüde sayılabilecek resmî dairelerin adım adım kurulduğu ve geniş bir selâhiyet sahasına sahip oldukları, bir bakıma devlet işlerinin tedvirinde bir ihtisaslaşmanın her geçen gün biraz daha artan hızla gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak bu ihtisaslaşmanın belli bir andaki yapısı çok devam etmemiş ve sık sık değişmiştir. Matbuat hayatına ilişkin yapının da henüz yeteri kadar araştırılmadığı ve tafsilâtıyla ortaya konulmadığı ifade edilebilir. Bununla beraber bu yapının tespiti ve ana hatları ile de ortaya konulması matbuat hayatının anlaşılması bakımından gereklidir ve mümkündür.

a. Meclis-i Maarif

İlk defa 21 Temmuz 1846'da maarif işleri için kurulan ve Meclis-i Maarif-i Umumiye ismini taşıyan daimî meclisin, matbaaların açılması ve basılacak ki-

³⁶ Bu husustaki mevzuat için bkz. Server İskit, *a.g.e.*, s. 691-698.

taplara ruhsat verilmesi işleriyle de meşgûl olduğu görülmektedir.³⁷ Nitekim 15 Şubat 1857 tarihli ilk Matbaalar Nizamnamesi'ne göre matbaa açmak için Der-saadet'te Meclis-i Maarif'e, taşrada vilâyet meclis-i maariflerine istida yazanların durumu ve itimada değer olup olmadıkları Zaptiye Nezareti tarafından tahkik olunacak ve nezaretten izin alındıktan ve sadâretten de sorulduktan sonra izin verilecekti (m. 1). Kitaplara ruhsat alma işi de yine aynı şekilde gerçekleşiyor, ancak bu defa Zaptiye'nin bir dahli bahis mevzuu olmuyordu (m. 2).

1 Eylül 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi; ilk defa nezaretin yapısını ve çalışma sahasını tanzim etmesi bakımından, daha önce de işaret edildiği üzere, çok mühim bir yere sahiptir ve sistemi taşraya yayma ve yerleştirme bakımından da büyük bir tesir icra etmiştir.³⁸ 198 maddelik bu nizamnameye göre nezaretin bünyesinde bulunan Meclis-i Kebir-i Maarif (m. 131-132), Daire-i İlmiye (m. 134-135) ve Daire-i İdare (m. 138) olarak iki kısma ayrılıyordu ve bunlardan Daire-i İdare diğer vazifeleri arasında aynı zamanda "matbaalara nezaret etmek"le de mükellef bulunuyordu. Bu iş taşrada maarif müdürlerinin reisliğindeki meclis-i maarifler marifetiyle yapılacaktı (m. 143). Meclis-i Maarif âzâları başka dairelerde çalışanlardan ibaret olduğu ve içtimalar yüzünden asıl işleri aksadığı için daha sonra aslî âzâlardan müteşekkil bir Meclis-i Maarif'in kurulması (16 Kasım 1884) cihetine gidilmiştir.³⁹

Bu devrede verilmiş bir ruhsatnâmenin metni⁴⁰ bu sıradaki çalışmalar hakkında bir fikir verebilir:

Nezaret-i Celile-i Maarif-i Umumiye

Nu. 198

Kitap için ruhsat tezkeresidir.

Bir defaya mahsus olmak üzere ruhsatnamedir.

Telif eylediği Elifbâ-yı Osmanî ve Muhtasar Tarih-i Osmanî ve Muhtasar Sarf-ı Osmanî ve Muhtasar Hesap ve Muhtasar Coğrafya risaleleriyle rehnüma-yı muallimin nam risaleden beşer bin nüshasının tâb ve neşrine ruhsat itası Selem Sabit Efendi tarafından istida olunmuş ve resail-i mezkûrenin münderecatı mahzûrdan salim olduğu inde'l-mütalâa anlaşılmiş olmakla kâr ve zararı tarafına ait olmak ve matbuundan üç nüshasını Maarif'e vermek ve istediği matbaada bastırmak şartıyla ve Meclis-i Maarif'in rey ve kararıyla resail-i mezkûrenin tâb ve neşri için işbu ruhsat tezkeresi bi't-terkim mümaileyhe ita kılındı. Gurre-i Muharrem 92 ve 27 Kânun-ı sâni 90 (8 Şubat 1875).

Nezaret-i Maarif-i Umumiye.

37 Kuruluşu hakkındaki resmî tebliğ için bkz. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 28-30; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 90-91; Reşat Özalp (der.), *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat*, İstanbul, 1982, s. 3-5.

38 Bu iş'aret için bkz. Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilâtı", *Oral Sander'e Armağan*, Ankara, 1998, s. 207. Nizamname'nin metni için bkz. *Düstur-I*, c. II, s. 219.

39 İrade-i seniye için bkz. *Düstur-I*, Ankara, 1937, c. VI, s. 604-605.

40 Metni için bkz. Mahmud Cevad-1338, s. 142.

Meclis-i Maarif tarafından verilen ruhsatların metnini, herhangi bir kazaya karşı kitabına koyan kitapçılar da vardı. Bunlardan biri ünlü münşeat kitaplarından *Münşeat-ı Aziziye fi Âsâr-ı Osmaniye* kitabına konmuş ise de kitap daha sonra 1318 Yasaknâmesi'ne bilinemeyen bir sebeple, girmekten kurtulamamıştır. Ruhsatnâmenin metni şudur:⁴¹

Şiir ve inşaaya dair cem' ve tertip eylediği ve Aziziye fi Âsâr-ı Osmaniye tesmiye eylediği münşeat mecmuasının diğer bir kimesne tarafından tab' edilmemek üzere tab'ına ruhsat itası hakkında Sahhaf el-Hac Nuri Efendi'nin vukubulan istidası ve Meclis-i Maarif'in rey ve tensibi veçhiyle mezkûr mecmuanın mesarif ve temettüü tarafına ait ve imtiyaz-ı tab'ı zâtına mahsus olmak üzere tab'ına ruhsat verilmiş olduğunu mutazammın işbu ruhsatnâme terkim ve efendi-i mümaileyhe ita kılındı. Nezaret-i Maarif-i Umumiye.

b. Matbuat Nezareti

1864-1865'de (Hicrî 1281) Matbuat Nezareti'nin⁴² nâzırlığına *Takvim-i Vaka-yi* baş musahhihi Ahmet Lütfi Efendi tayin edilmişti. Takvimhane 1865 baharında Gülhane içindeki yerine taşınırken Matbuat Nezareti, Maarif Nezareti'ne bağlandı ve nâzırlığa da Maarif Dairesi memurlarından Tahir Efendi tayin (30 Nisan 1865) edildi.⁴³ Bu nezaret Encümen-i Teftiş ve Muayene kuruluncaya (4 Ocak 1882) kadar varlığını korumuş ve çalışmalarına devam etmiştir. Matbaa İdaresi ismiyle de vesikalarda zikri geçen bu nezaretin kitabetine 17 Nisan 1880'de tayin edilen Avram Vapuridi bir taraftan Dersaadet'te bulunan matbaalara mahsus işleri, diğer taraftan da Rumca matbuatı teftiş edecekti.⁴⁴

c. Telif ve Tercüme Dairesi

Osmanlı devrinde telif ve tercüme faaliyetlerinin çok eskiye uzanan bir tarihi vardır. Ancak XIX. asırda bu çalışmaların daha da hızlandığı ve kurumlaştığı görülmektedir.⁴⁵ İlk defa Maarif-i Umumiye Nezareti'nde, Daire-i Maarif bün-

41 Metni için bkz. *A.g.e.*, s. 3.

42 Ahmet Lütfi'nin bu memuriyeti hakkında verdiği bilgi için bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, M. Münir Aktepe (haz.), Ankara, 1988, s. 123. Matbaaların idare ve teftişi için çalışan Matbuat Nezareti ile gazete ve mecmuaların teftişini yapan Matbuat Müdürlüğü birbirinden farklıdır. Matbuat Müdürlüğü için bkz. Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul, 1943, 391 s. Kuruluşu için bkz. Nesimi Yazıcı, "Matbuat Müdürlüğünün Kuruluşu", *Basın-yayın Yüksekokulu Dergisi*, sy. 1985-5, s. 113-134. Matbuat Müdüriyeti bir ara ikiye ayrılarak Matbuat-ı Dahiliye ve Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü şeklinde çalışmış ve Matbuat-ı Hariciye de önce Dahiliye'ye ve sonra da (Hicrî 1317) Hariciye'ye bağlanmıştır. Salnâmelerden bu durumu takip etmek mümkündür: Salnâme-1312, 190; 1314, s. 194-195; 1315, s. 134; 1316, s. 144; 1317, s. 144-145; 1324, s. 215-216; 1326, s. 207-208. Matbuat-ı Ecnebiye (Hariciye'ye bağlı) için bkz. Salnâme-1317, s. 158-159; 1324, s. 244; 1326, s. 236.

43 BOA-İ. *Dahiliye*, Nu. 37163, 37215. Bu taşınma ve kendisine rakip saydığı Tahir Efendi hakkında Ahmet Lütfi'nin yazdıkları için bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. X, s. 110-112, 123, 135.

44 BOA-Maarif *Ayniyat Defteri*, Nu. 1420, s. 213.

45 Geniş bilgi için bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1998, 395 s.

yesinde kurulan (22 Temmuz 1865) Tercüme Cemiyeti'nin pek uzun ömürlü olmadığı ve en geç 1868 yazında ilga olunduğu anlaşılıyor.⁴⁶ Tercüme Cemiyeti'nin iki sene sonra yeniden Meclis-i Kebir-i Maarif'in Daire-i Maarif'i tarafından kurularak 14 Mayıs 1870'de (12 Safer 1287) bir Telif ve Tercüme Nizamnamesi, müstakil bir risâle (*Matbaa-i Âmire*, 28 s.) halinde basılmış ve bununla sıbyan mektepleri için ders kitabı yazdırma ve tercüme ettirme işinin çerçevesi ortaya konmuştu. Bu metin, yazılacak kitapların müfredatını ihtiva etmek bakımından da ehemmiyet arz etmektedir.⁴⁷ Nizamnamenin neşrini takiben kısa bir müddet sonra da (22 Temmuz) Tercüme Dairesi kurulmuştu.⁴⁸ Matbaalarda hususî olarak bastırılmak istenen eserlerin tercümesine ruhsat verme işi bu dairenin vazifesiydi ve kitaplar ancak görüldükten sonra karar veriliyordu (19 Ekim 1873).⁴⁹ II. Abdülhamit devrinde nezarete yeni bir yapı kazandırılırken (22 Temmuz 1879) cemiyete de yer verildi ve Meclis-i Maarif âzâsı Şirvanî Ahmet Hamdi Efendi Telif ve Tercüme Dairesi reisliğine tâyin edildi.⁵⁰ Bir ara "telifat-ı muzırranın teksirinden dolayı Telif ve Tercüme İdaresi'nin bu gibi şeylerin neşrine meydan verilmemek üzere lâzım gelen takyidat ve muamelâtı tamamiyle icraya muktedir bir zâta ihalesi lüzumuna mebni" daire reisi Ahmet Hamdi Efendi tekaüt olan Matbaalar Müdürü Artin Efendi'nin yerine nakledildi, yerine de Antakya sâbık kaymakamı Mümtaz Efendi tayin olundu (26 Temmuz 1881).⁵¹ Bu daire Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluşuna kadar varlığını devam ettirmişti. Ancak bu arada (25 Aralık 1879) II. Abdülhamid'in sadece tercüme ile meşgul olacak bir Tercüme Cemiyeti kurulması fikri de kayıtlara geçmişti.⁵²

ç. Encümen-i Teftiş ve Muayene

Encümen-i Teftiş ve Muayene, matbuat ve neşriyat hayatının çok geliştiği ve bu arada yurt dışından kitap ithalinin arttığı bir safhada kurulan ve II. Meşrutiyet'in ilânına (24 Temmuz 1908) kadar faaliyette bulunan en mühim ve en çok tartışılan bir kurum olmuştur. Hakkında zamanımıza kadar hep menfi yorumlar yapılmış ve henüz ne yazık ki müstakil ve etraflı bir araştırma yapılmamıştır. Halbuki gerek mensupları ve gerekse icraatı bakımından dikkate değer bir tarihi bulunmaktadır. Bu bakımdan hakkındaki yorumlar sağlam bilgilere dayanmamaktadır.

46 İlga olunan cemiyetin eski reisi Münif Efendi'den (Paşa) kalan 2000 kuruşun tercüme edilecek kitapların mütercimlerine verileceği hakkında Maarif'in 16 Safer 1285 (8 Haziran 1868) tarihli tezkeresi için bkz. BOA-*Maarif Ayniyat Defteri*, Nu. 1069, evrak Nu. 195.

47 Düstur'daki metni için bkz. *Düstur-1*, İstanbul, 1290, c. I, s. 231-244.

48 Taceddin Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 119-120.

49 BOA-*Maarif Ayniyat Defteri*, Nu. 1069, Evrak nu. 496.

50 Hayat hikâyesi için BOA-SAD, c. IV, s. 116; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*-1316, s. 27; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 169; Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilâtı-I", s. 212; Taceddin Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 149-153.

51 BOA-*İrade Dahiliye*, Nu. 67096.

52 BOA-*Maarif Ayniyat Defteri*, Nu. 1418, s. 14.

Encümen-i Teftiş ve Muayene, Telif ve Tercüme İdaresi ile Matbaalar İdaresi'nin birleştirilmesiyle, 4 Ocak 1882 tarihinde, Maarif Nezareti'ne bağlı olarak kuruldu.⁵³ Gerekçesi ise ruhsat istihşali için getirilmekte olan kitapların basılması ve neşredilmesi, gümrüklerde tutulup gönderilmekte olan risâlelerin münderecatının tetkikinin Maarif Nezareti tarafından ifasının ehemmiyet kazandığı ve bunların münderecatının edyanca, ahlâk ve âdâbça ve politikaca başka mahzurdan uzak olup olmadığı tespitinin bir şahsın takdir ve tayininden kurtarılıp bir heyete havale edilmesiydi. Âdeta bir akademi olarak isimlendirilmeye lâyık bu heyet matbaaların, mekteplerin ve kütüphanelerin teftişinden de sorumlu olduğu için mevcut müfettişler de oraya bağlanacaktı.⁵⁴ Bu vazifesi başka bir resmî mehzada şöyle ifade edilmekteydi: “*Matbaalar nizamnamesi mucibince tab'ı ruhsat-ı resmîye istihşâlınden müstağni bulunan ilânat ve emsâli bazı evraktan maada Memalik-i Mahruse-i Şâhâne'de tâb olunacak bi'l-cümle kütüb-i diniye ve resail ve evrak-ı mütenevvia-ı fenniye ve edebiye ile siyasete müteallik olmayan resail-i mevkute ve resim ve levha ve madalya ve armalar ve Memalik-i Mahruse-i Şâhâne'ye ithal olunacak matbuat-ı ecnebiyeden mündericatının mahzurdan selâmeti gümrük ve postahanelerdeki memurların mahsusu tarafından kestirilemeyen kütüp ve resail ve saire Encümenince tetkik ve muayene ve matbuat müfettişleriyle gümrük ve postahanelerde bulunan muayene memurlarına icra-yı nezaret olunur. Ve bi'l-umum kütüphaneler teftiş altında bulundurulur kütüb-i mevkufenin ziyâından vikâyesine ihtimam kılınır. Kütüp ve matbuat ve ona müteferri muamelât ve hususat-ı nizamîye ve saire hakkında devair-i merkeziye ile taşralardan makam-ı celil-i nezarete vuku bulan istişar ve istizahlar üzerine beyan-ı mukteza edilir.”⁵⁵*

Encümen'in mensupları hakkında da çok menfi yorumlar yapılmış ise de bunlarda devrin havası içinde bir mübalâğa payı olduğu açıktır. Meselâ “*Encümen-i Teftiş ve Muayene'yi teşkil eden âzânın çoğu yalnız medrese tahsili görmüş, binaenaleyh cahil, hafîye ve hulûskârlardan olmakla beraber aralarında birkaç tane ilim ehli ve maarifseverin bulunduğu da şüphesizdir. Meselâ en son zamanlarda Encümen'in reisliğinde bulunan Zihni Efendi ile âzâdan şair Hayret bu türülülerdendir.*” şeklindeki değerlendirme tam bir araştırma neticesi olmayıp daha çok kolay bir yorum olarak görünmektedir. İcraatını değerlendirmek belki daha doğru bir tavır olabilir.⁵⁶ Çünkü Encümen'in reisleri ve âzâları,

53 Kuruluşundan önce ve sonra basılan Salnâmelerde (*Salnâme*-1299, s. 253-254; 1300, s. 182) bu yeni teşkilâtın yankısı takip etmek mümkündür. Bu sırada Matbuat Müdürlüğü Dahiliye'ye bağlıydı (*Salnâme*-1299, s. 118; 1300, s. 62).

54 BOA-*Maarif Ayniyat Defteri*, Nu. 1420, s. 275; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*-1316, s. 28; Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 197.

55 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*-1319, s. 33-34.

56 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1941, c. II, s. 683-684; Encümen mensupları hakkında herhangi bir araştırmaya dayanmayan bu gibi başka yorumlar için bkz. Hasan Âli Ediz, “Ele Geçen Yeni Vesikaların Işığında Abdülhamid'in Kitap Sansürü”, *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1962, s. 5.

yapılan işin gereği olarak hep devrin şark ve garp lisanlarına âşına münevver şahsiyetleri ve müderrisleri veya muallimleri arasından seçiliyordu. Meselâ ilk reisi ünlü âlimlerden Şirvanî Ahmet Hamdi Efendi idi.⁵⁷ Kuruluşundan itibaren matbuat ve neşriyat hayatımızda derin bir iz bırakmış olan Encümen'in mensupları ve icraatı hakkında ne yazık ki ciddi bir araştırma yapılmamıştır.⁵⁸ Sadece bir sansür heyeti olduğuna işarette geçilmektedir.⁵⁹ Bu arada gazete ve mecmuaların teftişinin ise Encümen'in vazife sahası dışındaki ayrı bir kuruluşun, Matbuat Müdürlüğü'nün işi olduğuna işaret etmek gerekir.⁶⁰ Bu müdürlük 3 Mart 1877'de Dahiliye'ye bağlanmıştı.⁶¹

1321'de (Hicrî, ilk günü 30 Mart 1903) yeni bir teşkilatlanmaya gidilerek Encümen-i Teftiş ve Muayene iki kısma ayrıldı ve birinci kısmı Teftiş ve Muayene Heyeti, ikinci kısmı ise Kütüb-i Diniye ve Şer'îye Tetkik Heyeti adını aldı. Bu iki heyetin tetkikinden geçen kitapları yeniden nazar-ı mütalâadan geçirmek için yine nâzırın riyasetinde Tetkik-i Müellefat Heyeti" adıyla daha üst ve âdetta bir temyiz heyeti bulunuyordu.⁶² Burada işaret edilmesi gereken başka bir husus ise Maarif Nezareti'nin gerekli gördüğü hâllerde kitapları alâkalı nezaretlere gönderip onların mütalâası muvacehesinde izin için karar vermesidir. Bu durumda kitabın üzerine meselâ "Adliye Nezareti'nin tensip ve tasvibi ve Maarif Nezaret-i celilesinin" ruhsatıyla basıldığı kaydı konmaktadır.⁶³ Kitaplar için ruhsat bizzat matbaa sahipleri tarafından da alınabiliyor ve yazarlar bu işin külfetinden de kurtulabiliyorlardı.⁶⁴

d. Tetkik-i Müellefat Komisyonu

İstanbul'da matbaacılığın gelişmesi ve kitap, mecmua ve gazetelerin artması neticesinde Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin üzerinde, yine Maarif Nezareti bünyesinde ve nâzırın reisliğinde, 9 Şubat 1892'de, irade-i seniye gereği yeni bir heyet kuruldu. Bu komisyon kitap sansüründe nihaî ve temyiz makamı va-

57 Bu ilk tayin ve A. Hamdi'nin hâl tercümesi için bkz. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, 1338, s. 213.

58 Mensupları için salnâmelere bakılabilir. Bazı listeler için bkz. *Salnâme*-1312, s. 414; 1314, s. 448-450; 1315, s. 284-286; 1316, s. 312-314; 1317, s. 298-300; 1324, s. 522-526; 1326, s. 528-532; *Salnâme-i Nezaret- Maarif-i Umumiye*-1316, s. 484-486; 1317, s. 518-521 ve 528-529; 1318, s. 526-528; 1319, s. 34-35 ve 46-47; 1321, s. 35-36.

59 Osman Ergin, "Encümen-i Teftiş ve Muayene", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, c. IX, s. 5113.

60 Matbuat Müdürlüğü zaman zaman Maarif, Hariciye ve Dahiliye nezaretlerine bağlanmış, bazan da dahiliye ve hariciye olarak ikiye ayrılmıştır. Server İskit'in güzel eserine rağmen hakkında yeni araştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Nesimi Yazıcı, "Matbuat Müdürlüğünün Kuruluşu", *Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi*, Ankara, sy. 1985-5, s. 113-134.

61 BOA-Maarif Ayniyat Defteri, Nu. 1073, s. 91.

62 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*-1321, s. 26.

63 Meselâ bkz. Mehmet Arif, *Tahkikat-ı İptidaiye*, İstanbul: Mahmutbey Matbaası, 1300, 218 s.

64 Ahmet Midhat Efendi'nin basacağı kitapların ruhsat işlerini kendisinin takip edebileceği ve bunun için yazarlardan ayrıca bir ücret talep etmeyeceği yolunda bir ilân için bkz. *Dağarcık*, Cüz. 71288, (Arka kapak ilânı).

ziyetindeydi ve vazifesi “Kütüb-i Diniye ve Şer’iye Tetkik Heyeti ile Teftiş ve Muayene Heyeti’nin bade’t-tedkik tabına ruhsat ita edeceği âsâr hakkında tekrar tetkikat icrası zımında teşkil edilmişti ve haftada iki defa toplanıyordu. Bu heyetin II. Meşrutiyet’in ilânına kadar çalıştığı, salnâmelerin kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁶⁵

e. Kütüb-i Diniye ve Şer’iye Tetkik Heyeti

Maarif Nezareti bünyesindeki yeni tanzim esnasında kurulan üçüncü bir kitap tetkik heyetiydi. Vazifesi ise “bâ-istida tab ve neşrine ruhsat talep olunarak usûlen havale olunan kütüb-i diniye ve şer’iye derece-i ulûda mütalâa ve tetkik” etmekte.⁶⁶

f. Bâb-ı Vâlâ-yı Fetva

Meşihat’te de kitapların incelenmesi işiyle meşgul iki daire bulunuyordu. Bunlardan Meclis-i Tedkik-i Mesahif-i Şerife, basılan Kur’an nüshaları için neşredilebilir izni veriyordu. Diğer dinî kitaplar ise Tedkik-i Müellefat Heyeti tarafından okunduktan sonra tasvip ve tasdik ediliyor ve buna dayanarak Maarif Nezareti bu kitapları basma izni veriyor ve bu durum kitabın dış veya iç kapağında belirtiliyordu.⁶⁷ Bir bakıma dinî kitap sansüründe bir ihtisas heyeti gibi çalışıyordu.⁶⁸

g. Askerî Kurumlarda Kitap Teftişi:

XIX. asırda askerî kurumların bünyesinde de kitapları basılmadan önce tetkik eden heyetlerin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Garptan tercüme edilen tıp kitaplarını ve makalelerini basılmadan önce muayene ve tetkik eden ve “mebahis-i ilmiye ile iştigâl ve on beş günde bir kere içtima” eden Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye idi.⁶⁹ Cemiyet’in yerini daha sonra (1897) Divan-ı Harp ve Tedkik-i Müellefat Komisyonu aldı ve askerî matbaalarda basılacak kitapların sansürü ile meşgul oldu.⁷⁰ Ancak, hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber bir ara Meclis-i Maarif-i Askeriye ismi altında çalışan bir heyetin de kitapların muayenesi ve sansürü işlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁷¹

65 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*-1319, s. 12. Heyet âzâlarının isimleri nezaret salnâmelerinde (1316, s. 484-485; 1317, s. 518; 1318, s. 524-525; 1319, s. 33; 1321; s. 33) ve umumî salnâmelerde (1315, s. 284; 1316, s. 312-313; 1317, s. 298; 1324, s. 520) bulunmaktadır.

66 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*-1321, s. 26 ve 33-34; *Salnâme*-1324, s. 522; 1326, s. 528.

67 Meselâ bkz. Habibullah Kamer, *Ramazan Orucu*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1311, 30+1 s. (Kapak yazısı).

68 Bu heyetin mensupları için bkz. *Salnâme*-1312, s. 222; 1314, s. 230; 1315, s. 150; 1316, s. 166; 1317, s. 166; 1319; s. 226-227; 1326, s. 254.

69 Bu cemiyet hakkında bilgi için bkz. Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı Tıp Cemiyetleri”, *Osmanlı İlimiye ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul, 1987, s. 88-96; *Salnâme*-1313, s. 293; 1315, s. 197.

70 *Salnâme*-1319, s. 271; Ekrem Kadri Unat, a.g.m., s. 93.

71 *Fransa Tarih-i Askerisi*, (çev. Muhittin Akyüz, İstanbul, 1309, 261 s.) ve Ahmet Cemal’in *Coğrafya-yı Umumî* (İstanbul, 1307, 206 s.) isimli eserlerin kapağında bu meclisin ismi görülmektedir.

ğ. Dahiliye Nezareti:

Matbaalar İdaresi'ne ait olan matbaaların açılışı ve teftişi vazifesinin 22 Ocak 1888 tarihinde çıkarılan Matbaalar Nizamnamesiyle Dahiliye Nezareti'ne devredildiği ve bir Matbuat İdaresi'nin nezaret bünyesinde çalıştığı ve diğer taraftan bu durumun 29 Aralık 1894 tarihli "Matbaalara ve kitapçılara ve bunlara müteferri hususata dair nizamnamede" de devam ettiği görülmektedir. Bu nizamnamenin gereği de yine önceki gibi Dahiliye, Adliye ve Maarif nezaretlerine havale olunmuştu (m. 47). Matbuat Müdüriyeti de roman ve sair eserlerin teftişi ve muayene ettirilmesinde vazife ve salâhiyet sahibiydi.⁷² Bazı kitapların üzerinde bulunan "Maarif Nezareti ve Matbuat Müdüriyet-i âlîlerinin ruhsatıyla tab' olunmuştur" kaydı bu müşterek mesainin bir deliliydi.⁷³

II. Meşrutiyet öncesindeki son nizamnameden sonra matbaaların ve kitapçıların teftişinin biraz daha sertleşmesinde herhalde 1895 baharında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması ve aynı senenin sonbaharından itibaren de sesinin duyulmasının ve siyaset ve muhalefet rüzgârlarının daha bir kuvvetle hissedilmesinin hızlandırıcı bir tesiri olsa gerektir. Nitekim 2 Eylül 1898 tarihli bir irade ile ruhsatsız matbaaların bulunduğu ve bundan dolayı da bütün matbaaların daima Zaptiye Nezareti'nin murakabesi altında bulundurulması isteniyor ve keyfiyet aynı zamanda ayrıca Dahiliye ve Maarif nezaretlerine de bildiriliyordu.⁷⁴ Kitapçı dükkanlarında muzır kitap ve risalelerin bulunduğu ve satıldığına dikkati çeken başka bir irade ile de matbaaların ve kitapçı teftişlerinin Maarif ve Dahiliye nezaretleri tarafından müştereken yapılması emrediliyordu (15 Mayıs 1900).⁷⁵ Her türlü eserin olduğu gibi tiyatro eserlerinin de basılmadan önce Encümen'in sansüründen geçmesi gerekiyordu. Ancak tiyatroların teftişi Dahiliye Nezareti ile Zaptiye Nezareti'ne ait iken⁷⁶ matbaaların teftişi hususunda her üç nezaret de vazife ve salâhiyet sahibiydi. Bununla beraber tedricen teftiş işini daha çok Dahiliye Nezareti'nin yaptığı ve Maarif Nezareti bünyesindeki Encümen'in eserlerin ruhsat işi ile meşgul olduğu matbaa müfettişlerinin nezaretlerdeki miktarından anlaşılmaktadır.⁷⁷ Encümen'in merkezde basılacak eserleri tetkik eden memurları dışında gümrüklerde ve postahanelerde çalışan veya gümrüklerden gönderilen bilhassa ecne-

72 BOA-DH. *Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi*, 2953-12, s. 31. Defter Nu.

73 Bkz. Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul, 1318, s. 1.

74 Server İskit, *a.g.e.*, s. 866; Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk: Tarihî Gelişimi ve Görevleri*, Ankara, 1946, s. 191.

75 "Matbaalar ve kitapçılar hakkındaki teftişatın Maarif ve Dahiliye nezaretlerince müştereken icrası ve teferruatı hakkında irade, 28 Mayıs 1316." Metni için bkz. Server İskit, *a.g.e.*, s. 867.

76 Nezarete bu iş için ayrı bir komisyon vardı: *Salnâme-1326*, İstanbul, 1323, s. 206-208 ve 644-645.

77 Meselâ 1326 salnâmesine göre Dahiliye'de beş (s. 208), *Maarifte* (s. 538) bir "matbaalar müfettişi" vardı.

bî lisanlardaki eserleri yine Encümen'de tetkik ve muayene eden kalabalık bir muayene memuru kadrosu bulunmaktaydı. Bunlar Türkçe, Bulgarca, Arapça, Ermenice, İspanyolca, İbranice, Rusça, Almanca, Rumca, İngilizce lisanlarından birini veya birkaçını biliyorlardı.⁷⁸

Yurt dışına firarların artmasını takiben matbuat üzerinde teftişin arttığı da bir gerçektir. Nitekim 9 Haziran 1901'de "Avrupa'ya firar ederek neşr-i mefset edenlerin sûret-i derdest ve mallarının haczi ve teferruatı hakkında irade-i hususiye"den⁷⁹ kısa bir müddet sonra da basılacak bütün kitapların Dahiliye Nezareti'ne bağlı "Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti'nin nazar-ı tetkikinden imrarr"ı emreden bir irade-i seniye (30 Ağustos 1901) sâdır olmuştu. Emir çok açıktı ve hiçbir alâkalı encümen ve merci buradan geçmemiş herhangi bir kitaba ruhsat veremeyecekti.⁸⁰

h. Zaptiye Nezareti

Zaptiye Nezareti, gerek matbaaların açılışında ve gerekse teftişlerinde kanunen vazifeliydi ve bünyesinde Sansür Komisyonu, müfettişler ve bilhassa teftişine çok ehemmiyet verilen tiyatro müfettişleri bulunuyordu.⁸¹ Piyeslerin bilhassa bu sırada çok faal olduğu anlaşılan Osmanlı Tiyatrosu'nda oynanması esnasında teftişleri Nezaretin vazifesiydi (20 Ağustos 1875). Burada ve emsâli yerlerde "teheyyüc-i efkâra bâdi oyunlar oynatıldığı rivayet olunduğundan ve bu ise mugayir-i rıza-yı âli bulunduğundan böyle şeylerin vukuunda men'i ve evrakı görülmeyen lübiyata müsaade olunmaması" (30 Kasım 1876) Nezaretin vazifesiydi.⁸² Hariçten gelmekte olan kütüp ve resail ve evrak-ı muzır-ra-i matbuanın muayene ile neşrinin menî hususunda Zaptiyede vazifeli olarak bir memur ve müdür muavini tayin edildiği (10 Mayıs 1871) görülmektedir. Bunlar gerektiğinde Rüsûmat Emaneti bünyesinde istihdam edileceklerdi.⁸³

ı. Rüsûmat Emaneti

Kitapların ve bilhassa yurt dışından ithal edilen veya ülke içinde sevk edilen her türlü matbuatın teftişinde asıl vazife Rüsûmat Emanetine düşüyordu. Bu iş için Evrak-ı Muzır-ra Müfettişleri istihdam ediliyordu.⁸⁴ Gümrüklerde muayene memurları bilhassa listelerde muzır olduğu bildirilen matbu her türlü malze-

78 *Salnâme*-1326, s. 530-531.

79 Metni için bkz. *Düstur*-1, Ankara, 1941, c. VII, s. 690; Firariler hakkında bkz. Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Firarilerin Muhakemesi", *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, sy. 148-149, s. 340-346.

80 Metni için bkz. Server İskit, *a.g.e.*, s. 877; *Düstur*-1, c. VII, s. 712-713.

81 *Salnâme*-1326, s. 642-644.

82 BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, Nu. 1062, s. 110; Nu. 1063, s. 109.

83 BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, Nu. 1056, s. 279 ve 283.

84 Bu müfettişlerden biri de sonradan Polis Müdüriyeti, kısm-ı siyasî müdürü iken Mahmut Şevket Paşa'nın katli (11 Haziran 1913) hâdisesinden dolayı asılan Muhip Bey'di: Asaf Tugay, *İbret*, İstanbul, 1961, c. I, s. 38; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul, 1990, s. 210.

mevi gözden geçiriyor veya kararsızlık hâlinde Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye gönderiyordu. Bunların yanı sıra Maarif nezareti de gümrüklerde bu iş için müfettiş bulundurabiliyordu. Ancak gümrüklerde bilhassa dahilde basılan kitapların teftiş ve muayenesinin yapılmasına, gelişmesi arzu edilen matbaacılığı sekteye uğratacağından dolayı dikkat çekiliyor, yalnız ecnebî memleketlerde basılanların tetkiki emrediliyordu (27 Mart 1874).⁸⁵ Tabi burada hangi kitapların ithalinin yasaklandığını tespit, bu işin sadece ilk adımıdır. Asıl yapılması gereken ise bu yasakların sebeplerini tespit edebilmektir. Yoksa şu da yasaklanmış, bu da yasaklanmış yolundaki tespitlerin bir yorum yapabilmek için yetmeyeceği açıktır. Ancak bu resmî gerekçelerin tespitinden sonra bir yorumun kapısı aralanabilir. Bununla beraber bütün matbuatın teftişiyle hâlin icabına göre davranılması da bildiriliyordu (16 Mayıs 1881).⁸⁶ Bu emrin nasıl tatbik edileceğini açıklayan yeni emirler de (16 Temmuz 1881) gönderilmekteydi.⁸⁷ Gümrüklerde sadece Osmanlı ülkesinde değil, dışarıdan ve bilhassa Hindistan'dan gelen matbuat da sıkı ama keyfi olmayan bir muayeneye tâbi tutuluyordu. Bu hususta en tafsilâtlı emirlerden biri dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir:⁸⁸

Bi'l-cümle Rüsûmat Nezaretlerine

Memalik-i mahruse-i şâhânedede tab olunan kütüp ve resailden usûlü veçhiyle zarfları üzerinde veyahut birinci sahifelerinde Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basıldı ibaresi olmayanlar bilâ-ruhsat basılmış demek olacağından o misûllülerin gümrüklere vürudunda tevkifiyle birer nüshasının irsâl olunması ve fakat bu ibare kütüb-i muzırâ üzerine dahi sahte olarak yazılabileceğinden hiçbirisinin muayenesiz geçirilmemesi ve hariçten gelen ve matbuatı kendi nezaretleri tahtında olan Vilâyat-ı Mümtaze'den vürud eden kütüp ve resailde de ibare-i mezkûre aranılmayıp umumunun kütüp ve resail-i muzırâdan olup olmadığına dikkat edilmesiyile beraber dahilde ruhsatsız kütüp ve resail-i gayrı-muzırânın dahi pek eskilerine ilişilmeyip bin iki yüz doksan iki senesinden beri ve ruhsatsız basılmış olanların tevkifiyle bir nüshasının gönderilmesi nezaret-i müşarüleyhadan vukubulan iş'ar üzerine 4 Mayıs sene 297 ve 4 temmuz sene 297 tarihli muharrerat-ı umumiyeye ile bildirilmişti. Bazı kütüp ve resailin tarih-i tab'ı ve temsilleri gösterilmediği cihetle bunların doksan iki senesinden mukaddem veyahut muahhar mı tab' edildikleri kestirilemeyeceği gibi sandık ve paketlerinde Maarif muhasebesinin kurşun mührü olduğu bir idareye gelecek kütüp ve resailin imranı tabii ise de sahibi bunlardan bir takımını diğer bir mahalle göndermek üzere nakl eylediğinde işbu ikinci mahâl idaresine mezkûr

85 *Düstur-1*, c. III, s. 444. Maarif'ten Rüsûmat'a benzer başka bir emir (7 Mart 1876) için bkz. *Maarif Ayniyat Defteri*, Nu. 1016, s. 190.

86 *Mevadd-ı Mühimme-i Rüsûmiyeyi Mutazammın Rusûmat Memurlarına Yazılan Muharrerat-ı Umumiye*, İstanbul, ts., c. III, s. 471.

87 *Mevadd-ı Mühimme*, s. 484.

88 *Mevadd-ı Mühimme*, s. 495.

kurşun mührü olmaksızın götürülerek orada imrarına ruhsat verilemeyeceği tabii ve bu makulelerin evvelce kurşun mühürle geldiğine dair birinci müverredde tezkere itasıyla onunla imrarı tarafına gidilecek olsa işbu kitapların evvelce kurşun mühürle gelen kitaplardan olduğu idarece malûm olamamaktan dolayı bu da mümkün olmayacağı bedihî bulunduğu cihetle bu bâbta temin ve teshil-i muamele için bir tedbir-i muvafık ve münasip ittihazı lüzumu tekrar nezaret-i müşarüleyhaya bi-îş'ar bu kere alınan cevapta da kütüp ve resailin gümrüklerce muayenesinden maksad-ı aslı kütüp ve resail-i muzırranın men-i intiş'arı kaziyesi olduğundan işin bu ciheti nazar-ı dikkate alınarak icra kılınacak muayenede Mesahif-i Şerife ve Delâil-i Hayrat ve Muhammediye ve edyana müteallik bi'l-cümle kütüp ve resail ile medaris ve mekâtipde tedris ve kıraati mutad olan her nevi kitap ve risâlelerin tarih-i tab'ları gösterilmemiş ve paketleri üzerinde Maarif Muhasibinin kurşunlu mührü bulunmamış ve bâ-ruhsat basıldığı meçhûl bulunmuş olsa bile imrarına ruhsat lâzım geleceğinden ve bilâ-ruhsat kütüp ve resail tab'ının memnuiyetine dair olan nizam dahi matbuat-ı muzırranın adem-i zuhûr ve intiş'arını temin maksadına mebni olmasıyla gümrüklere vürud edecek kütüp ve resailin matbuat-ı muzırradan olup olmadıklarının muayene ve tetkiki sıra(sın)da muzır olanların zabt olunacağı misûllü matbuat-ı cedide-i dahiliyeden muzır olmayarak bilâ-ruhsat basıldığı anlaşılan kütüp ve resailin dahi tâbii ve naşirleri hükümetçe mesûl tutulmak üzere bunların kezalik imrarına ruhsat verilmekle beraber bir pusuyası tanzim olunarak Dersaadet'te ise Maarif Nezareti'ne ve taşraca da mahâlî hükümetine verilmesi sureti bu bâbta evvelce ittihaz olunan tedbiri teshile medar-ı kâfi olacağından ona göre icra-yı muamele olunması iş'ar olunmağla bâdemâ ol-vecihle muamele icrası tamimen bi'l-cümle Rüsûmat nezaretlerine izbar ve zîr-i nezaret-i behiyeleri dahilinde kâin idarelerin adına nisbetle işbu tahrirat-ı muhlisinin (...) kıtası leffen tisyar olunmuş olmağla bunların bâ-muceb-i mezkûr idarelere esirrafiyle mucebince ifa-yı muameleye dikkat ve itina kılınması hususuna himmet. Fi 9 Zilkade sene 298 ve fi 21 Eylül sene 297. Kayıt numarası-273.

Bu muharrerat-ı umumiyede de açıkça görüldüğü üzere gümrüklerde kitap muayenesinin bilhassa kültür hayatının kısırlaşmasına ve hele maarif ile alâkalı ders kitaplarının ve başta *Kur'an* olmak üzere dinî kitapların dağılmasına ve yayılmasına engel teşkil etmemesi için âzamî dikkat ve itina gösterilmekteydi. Zannedildiğinin aksine keyfilikten uzak bir icraat bahis mevzuuydu.

B. Matbaaların ve Kitapçıların Teftişi ve Cezalandırılması

Matbaalar her üç nezaret tarafından da, gerekli görüldüğü hâllerde, teftiş olunabiliyordu. Dahiliye, Zaptiye Nezareti'nden herhangi bir matbaanın teftişini de talep edebiliyordu. Ruhsat alınmadan açılan matbaaların tespiti bilhassa Zaptiye Nezareti'nden bekleniyordu. Ruhsata bağlı olarak açılan bir matbaa, basılması yasak olan ve ruhsatsız basılan bir kitap yakalandığı zaman kapatılı-

yor, ancak sahibi bu matbaayı başkasına devredebiliyordu. Burada matbaanın değil, kanunlara aykırı davranan sahibinin cezalandırılmasına dikkat edilmekteydi. Litoğrafya (taşbaskı) matbaacısı Haydar'ın matbaası *Vasiyetname*'yi⁸⁹ bastığı için kapatılmış ve ancak başkasına satmak istediği zaman ruhsat verilmişti.⁹⁰ Ruhsatsız çalışan matbaaların Dersaadet, Beyoğlu ve Galata taraflarında çok arttığı haber alındığı zaman isimleri bildirilerek kapatılması emrediliyordu. Bu cümleden olarak Galata'da, Perşembe pazarındaki Zincirli Han'da İtalya tebaasından Madam Zernaç'i'nin, Manukyan ve Kaloci; Beyoğlu'nda Lefter ve Zeliç ve Mahmutpaşa'da Fransız tebaasından Aramyan'ın ruhsatsız matbaalarının kapatılması Zaptiye ve aynı zamanda Dahiliye Nezareti'ne ismen ve "irade-i kat'iyeye" ile (24 Ağustos 1898) bildirilmişti.⁹¹ Nitekim sadece tek bir matbaanın, Matbaacı Enver'in matbaasının teftişini isteyen bir tezkerenin (26 Ağustos 1893) gönderildiği de görülmektedir.⁹² Tabiatıyla bu müdüriyette, matbuatta kullanılan bütün lisanlardan en azından birini bilen memurlar çalıştırılıyordu.⁹³ Dahiliye Nezareti'ne bağlı Matbuat-ı Dahiliye tarafından yapılan teftişlerde de matbaaların ne gibi şeyler bastığı teferruatıyla kayda geçirilip raporları tutuluyordu.⁹⁴ Bu raporlardan ikisinin metni, örnek olarak verilebilir:

Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Mülûkâne Başkitabet Celilesine

Fi 8 Muharrem sene 323 ve fi 2 Mart sene 321

"Dersaadet ve Galata'da kâin matbaalarca icra ettirilen teftişatta mugayir-i usûl ve nizam bir hâl görülmediğine ve Hristidi ve Serviçin matbaaları nâmına gelen evrak ve levazım-ı tıbaiyenin bi'l-muayene ashabına teslim edildiğine ve Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlîsinde vefat eden Huzur-u Hümayun ders-i şerif muhataplarından Mehmet Efendi'nin terekesinde zuhûr eden kütüb-i mütenevvia Mahlûlât ve Beytül-mal idarelerinden gösterilen lüzum üzerine gönderilen memur marifetiyle muayene ettirilerek cümlesi ulûm-u âliye ve âliyyeye dair kitaplardan ibaret olup muzır ve memnu bir şey bulunmadığı ve Paris'te çıkan Echo de Paris gazetesinin efrencî Martin dokuzu ve onu ve Petit Parisien gazetesinin on biri ve Brüksel'de münteşir İndependance Belge gazetesinin on biri tarihli numaralarının münderecat-ı muzırayı havi bulunduğuna dair Matbuat-ı Dahiliye İdaresi'nden verilen üç kıt'a müzekkere ceraid-i mezkûrede görülen fıkratın suret-i mütercemeleriyle savb-ı sâmi-i düsturilerine takdim kılınmış ve muharrerü'l-esami gazete nüshalarının men-i ithal ve in-tiş'arı zımında tamimen icra-yı tebligat olunmuştur ol-bâta..."

89 *Vasiyetname*'nin her devirde yasaklandığı bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 246-257.

90 BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, Nu. 1060, s. 199.

91 Serkis Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, c. XXXV, Nu. 3853.

92 BOA-DH. *Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Defteri*, Nu. 2953-12, s. 69.

93 Yahudi lisanına âşına 400 kuruş maaşlı bir memurun istihdamı hakkında bkz. BOA-Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Defteri, Nu. 2953, s. 30.

94 Bu gibi raporlardan elimizdeki bir *Vesikalar Defteri*'nde (1940) bazı örnekler bulunmaktadır. Bir fikir vermesi için ikisinin suretini (s. 78, 79) veriyoruz.

“Bugünkü teftişatta İstanbul cihetinde Karabet matbaasında Muhtasar Tarih-i Osmanî ve Zaptiye Nezareti defteri ve Kaspar matbaasında Elifba-yı Osmanî ve Nişan Berberyan matbaasında Ermenice Dua Kitabı ve Saryan matbaasında Ermenice ve Fransızca elifba ve Artin Asadoryan matbaasında İktıfat ve Hülûsî Efendi matbaasında tüccar faturası ve Mihran Hamamcıyan matbaasında kolonya suyu etiketi ve Tomas Yordamyan ve Eksenefon ve Corci ve Mikael matbaalarında tüccar mektup kağıdı ve zarfı ve Bağçevanoğlu matbaasında siğara kağıdı kabı ve tüccar mektup zarfı ve Bedosaki matbaasında tabip reçetesi ve tüccar etiketi ve Mokosyan matbaasında Hıristiyanlara mahsus düğün davetiyesi ve tüccar mektup zarfı ve Münecimbaşı Takvimi ve Rupen Agopyan matbaasında tönbekü etiketi ve Acemyan matbaasında kartvizit ve Galata'da Zividi matbaasında Reji İdaresi evrak ve defatiri ve tüccar hesap ve mektup kağıtları ve zarfı ve kartvizit ve Yorgopulo matbaasında Rumca roman ve Vosporis gazetesi ve Sakayan matbaasında tüccar hesap kağıdı ve Ermenice Zağik gazetesi ve Dikran Mihalabçıyan matbaasında tüccar mektup zarfı ve kağıdı tab ve tertip edilmekte olduğu ve mezkûr matbaalarda mugayir-i nizam bir hâle tesadüf edilmediği ve İkdam matbaası sahib-i imtiyazı nâmına Avrupa'dan İstanbul gümrüğüne gelen bir adet plâkanın bade'l-muayene teslim ettirildiği idare-i acizî müfettişleri tarafından verilen üç kıt'a raporda beyan ve ifade kılınmış olmakla ol bâbta emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir.”

Fi 11 Muharrem sene 323 ve fi 5 Mart sene 321

Matbuat-ı Dahiliye Müdürü

Hıfzı

Maarif, Dahiliye ve Zaptiye nezaretlerinin alâkalı memurları matbaaları ve aynı şekilde kitapçı dükkanlarını da her zaman teftiş edebiliyorlardı. Matbaalarda önce ruhsatın gösterilmesi ve bulunan makinelerin ruhsattaki beyana uygun olması gerekiyordu. Kitaplarda da usûle aykırı bir şekilde basılmış veya izinsiz yurda sokulmuş kitaplar aranılıyordu. Bu arada bilhassa matbaanın ismini ve açık adresini ihtiva etmeyen bütün kitaplar kaçak baskı meyânında sayılıyordu.⁹⁵ Matbaalardaki teftişte durum hakkında rapor yazıldıktan sonra müddeiumumiliğe gönderiliyordu. İranlı matbaacı Hüseyin Efendi hakkında da böyle bir muamele yapılmıştı (1 Kasım 1892).⁹⁶ Teftiş neticesinde ceza da kesiliyordu. Bu cümleden olarak Matbaacı Hıristidi beş lira cezaya çarptırılmıştı.⁹⁷ Matbaalar Müfettişi Kâmil Efendi'yi tahkir eden Hâkkâklar Çarşısı 45 numarada matbaacılık ve sahhaflık yapan Hacı Hüseyin Efendi bir hafta hapis cezasına mahkûm edilmişti.⁹⁸ Galata'da bulunan azınlık veya ecnebî matbaacıların nizamnamelere riayet bakımından pek bir dikkat ve ciddiyete sahip olmadıkları görülmektedir. Bu cümleden olarak Galata'da Haraççı Sokağı'ndaki matbaasında ruhsatsız ve aynı zamanda üzerine matbaasının ismini koymaksızın baskı yapan Zivindis nâm-ı diğer Kostî, Matbaalar nizamnamesine

95 H. Tongur, *a.g.e.*, s. 190.

96 BOA-DH. *Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi Defteri*, Nu. 2953-12, s. 34.

97 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 477 (24 Mayıs 1322), s. 2.

98 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 5 (13 T. evvel 1317), s. 3.

(m. 22) göre 15 altın ceza ödemeye mahkûm edilmişti. (Ekim 1901).⁹⁹ Yunan tebaasından matbaacı Palamari ise ruhsatsız evrak bastığı için yedi altın para cezasına çarptırılmıştı.¹⁰⁰ Ruhsatsız basılan kitap muzır olmasa bile yine de basan ve satanlar cezaya çarptırılıyordu. Bâbiâli'nin en büyük matbaalarından birinin sahibi olan Artin Asadoryan ve kitapçı Nevşehirli Yorgi veled Mina ruhsatsız kitap basıp neşrettikleri için 5'er altın ceza ödemek (Mart 1902) zorunda kalmışlardı.¹⁰¹ Aynı suçtan aynı miktarda ceza ödeyenlerden biri de Derminas-yan matbaası sahibi Vahan veled Minas (Mayıs 1902) olmuştu.¹⁰² Kitapçıların ve matbaaların teftişi için, 20 Aralık 1894 tarihli Matbaalar Nizamnamesine (m. 59) göre, vilâyetlerde maarif müdürleri salâhiyet ve vazife sahibiydi.¹⁰³

Sadece ruhsat alıp almadığı değil, aynı zamanda matbaaların bastığı ve kitapçıların sattığı kitapların ruhsatsız ve muzır olup olmadıkları, her geçen gün biraz daha dikkatli, kararlı ve muntazaman teftişe tâbi tutuluyor ve bu işi Maarif ve Dahiliye nezaretlerinin beraber ve müessir bir şekilde yapmaları emrediliyordu. İradelerden (2 Haziran 1901) birinin metni bu işin ne kadar sıkı takip edildiğini ortaya koymaktadır:¹⁰⁴

“Matbaalarda ve kitapçı dükkanlarında bir takım muzır risâle ve kitaplar bulunmakta ve memur olan vesait tarafından derdestine teşebbüs olundukça nezaret-i celilelerinin ruhsatına müstenit bulunduğu beyan olunmakta olduğu arz-ı atabe-i ulya kılınmış ve rûşen hâle nazaran emr-i tetkikat ve teftişat lâyıkiyla cereyan etmemekte anlaşılmakta bulunmuş olduğundan ve kable't-tab tetkikata itina olunmakla beraber diğer taraftan matbaalar ve kitap satan dükkanlar hakkındaki teftişatın nezaret-i celilesince suret-i müşterekede ve türlü resail ve kütüb-i muzırınanin fûruhtuna meydan verilmeyecek derecede icrası şeref-südur buyurulan irade-i seniye-i cenab-ı hilâfet-penahî icab-ı âlisinden bulunduğu Mabeyn-i hümayun u mülûkâne başkitabet celilesinden bâ-tezkire-i hususiye izbar ve keyfiyet nezaret-i müşarüleyhaya iş'ar kılınmış olmağla nezaret-i celilerince de ber-mantuk-ı emr-i ferman-ı hümayun-ı şâhâne iktizasının ifasına himmet buyurulması siyakında. 29 Mayıs 1317.”

Muhakeme delillere dayanıyor ve kanaatlere dayanan kararlar verilmiyordu. Nitekim hakkında şikâyet bulunan Vasil'in muzır gazete sattığı tespit edilemediğinden beraatine karar (Mart 1906) verilmişti.¹⁰⁵ Gümüşhaneli dergâhının ünlü şeyhi Ahmet Ziyaeddin Efendi'nin ruhsatsız basılan *Râmuzü'l-ehadis* isimli eseri hakkında da toplatma kararı alındığı (16 Ağustos 1869) dikkati çekmektedir.¹⁰⁶

99 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 6 (17 T. evvel 1317), s. 4.

100 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 541 (6 Kânun-ı sâni 1322), s. 3.

101 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 52 (30 Mart 1318), s. 3.

102 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 68 (25 Mayıs 1318), s. 3.

103 “Vilâyat-ı Şâhâne maarif müdürlerinin vazifesinin mübin talimat”, *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye-1317*, s. 136-156; Serkis Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, c. XXXV, Nu. 1859.

104 “Matbaa ve kitapçılar hakkındaki teftişatın Maarif ve Dahiliye nezaretlerince müşterek icrası ve teferruatı hakkında irade-i seniye-i mübliğ tezkire-i sâmiye”. Metni için bkz. S. Karakoç, *a.g.e.*, c. XXXVI, Nu. 3858.

105 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 454 (4 Mart 1322), s. 2.

106 BOA-*Zaptiye-Ayniyat Defteri*, Nu. 1056, s. 195; *Maarif-Ayniyat Defteri*, Nu. 1068, Evrak nu. 42.

C. Yasakların Sebepleri

Osmanlı Devleti'nde matbuat ve neşriyat yasakları çok tartışılmış, fakat mesele daha ziyade hissî ve devletin ve bilhassa Sultan II. Abdülhamid'in aleyhinde bir üslûpla ortaya konmuştur. Yasakların iç dünyasına giriş niyeti bile bahis mevzuu olamamıştır. Halbuki, her yasağın ayrı ayrı incelenmesini takiben umumî yorumlara ulaşmak yapılması gereken ilk iştir ve tarih usûlünün gereğidir. Esas itibarıyla önce aleyhte yorumlar yapılmış ve sonra da âdetta bu yorumlara gerekçeler aranmıştır. Bunun en çarpıcı örneğini de, Sultan Abdülhamit devrinde Kâtip Çelebi'nin *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk* isimli eserinin bile yasaklandığına dair çokça istismar edilen rivayet oluşturmaktadır.

Yasakların sebebi çok basit, sadece kitap basımındaki şekil şartlarının yerine getirilmemesi de olabilir. Dolayısıyla bir kitabın niçin ve hangi gerekçeyle yasaklandığı veya bir kitaptan sansür tarafından bir metnin niçin çıkarıldığına tespiti yapılmadan, hele umumî yorum yapmak tarihçilik bakımından hiç kazanç sayılamaz. Bu itibarla yasakların sebeplerini, her kitap için ayrı ayrı tespit etmek gerekir. Ancak, ne yazık ki yasak kitapların hangileri olduğunu tespit etmek mümkün ise de yasakların sebeplerini her kitap için ayrı ayrı tespit etmek pek kolay değildir. Meselâ en büyük yasak kitaplar listesi olan 1318 Yasaknamesi'nde (95 s.) sadece her dilden yasaklanan kitapların isimleri bulunmasına rağmen, bunların niçin yasaklandıkları hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen yasakların gerekçeleri hakkında itidâl ve ihtiyat çerçevesinde yorum yapmak imkânı da bulunmaktadır.

1. Kanunî Sebepler

Bütün ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de matbuatın, yâni kitap, mecmua, gazete ve benzeri şeyleri basmanın kanunî bir çerçevesi bulunmaktadır. Bu çerçeve dışına çıkan matbuat zaten kendiliğinden gayr-ı kanunî duruma ve yasak çerçevesi içine düşmektedir. Sadece şekil şartının eksikliği de bir kitabın neşrinin ve satışının resmî makamlar tarafından yasaklanması için kâfi gelebilmektedir. Dolayısıyla bu şekil şartı gibi basit bir sebep de araştırmacıların karşısına çıkabilir. Tabii bu noktada tetkiki gereken ikinci ve daha zor bir mesele de matbaacıların niçin usûle aykırı şekilde kitap basma yoluna gittikleridir. Bu arada kitap yasaklarına bizzat yazarların da zaman zaman uymadıklarını görmek, gerçekten de şaşırtıcıdır. Dâniş Efendi, *Mişkat* isimli eserinin¹⁰⁷ basımı için ruhsat verilmemesine rağmen Camlı Han'da bulunan matbaalardan birinde bastırılmış ve Ceza Kanunu'na göre muamele yapılması hususunda Maarif'ten Zaptiye'ye tezkere (24 Ekim 1873) gönderilmişti.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Bu kitap ve yazarı hakkında bilgiye ulaşamadım.

¹⁰⁸ BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, Nu. 1060, s. 75.

Kitap toplatmalarının bir kısmı da henüz telif hakları mevzuatının tam olarak teşekkül etmemiş olmasından ileri gelmiş sayılabilir. Cevdet Paşa'nın *Takvimü'l-edvar* isimli eserinin başına gelenler bu meselede bir örnek olarak dikkati çekiyor. Paşa, bu kitabının ikinci baskısını yapmak isteyen Serkurenâ Osman Bey'e izin verdikten bir müddet sonra Ebuzziya'ya da aynı izini verince Osman Bey bu baskıyı, Saray'a şikâyet ederek toplatmıştı. Ancak Paşa, Osman Bey'in bu çok tabîi ve kanunî hakkını aramasını garip karşılamış ve kendisini "matbaacılığı yed-i vâhid eylemek hayâlinde" bulunmakla suçlamıştı.¹⁰⁹

30 Kasım 1894 tarihli nizamnameye göre hanelerde veyahut sair mahâllerde bilâ-ruhsat kütüp ve resail (mecmua) ve evrak (gazete) ve ilân basmak yasaktı ve aksi takdirde matbaa zapt ediliyor, 5-20 altın arasında para cezası alınıyordu (m. 11). Şayet ruhsatsız basılan bir kitap gizlice dağıtılıyorsa tespit edildiği takdirde tevzii ve neşriyat yasaklanıyor ve ele geçirilen nüshalarına el konuluyordu. Ahter matbaasında basılan *el-Hakkü'z-zahir fî Şerh-i Hâl-i Şeyh Abdülkâdir* isimli kitap böyle bir muameleye (16 Eylül 1896) tâbi tutulmuştu.¹¹⁰ Diğer taraftan basılan şeylere matbaanın isim ve açık adresinin bastığı her şeye konulması mecburiyeti vardı (m. 12). Bu itibarla matbaa ismi ve adresi bulunmayan bütün kitapların kaçak baskı olduğu açıktır. Bu cümleden olarak matbaacı Kefalidis, bastığı Fransızca ilânın altına matbaasının ismini yazmadığı için 6 altın para cezasına mahkûm edilmişti (Ocak 1902).¹¹¹ Ruhsatsız kitap bastığı da bilinen matbaacı Palamari de yine matbaasının ismini bir ilânın altına koymadığı için 15 altın ceza ödemek (Mart 1902) zorunda kalmıştı.¹¹²

Bir kitabın basılabilmesi için bir ruhsat gerektiği gibi baskısı biten bir kitabın neşri, yâni matbaadan satışa sunmak üzere çıkarılması için de bir ruhsat almak mecburiyeti vardı. Bunun için ruhsat verilirken bir nüshası Teftiş ve Muayene Encümeni'ndeki nüshası ile karşılaştırılıyor ve neşir için ruhsat bu mukayeseden sonra eğer metin farkı bahis mevzuu değilse veriliyordu (m. 20, 22). Ruhsat işinde bir tereddüt ortaya çıkarsa mesele Şura-yı Devlet'in kararına bırakılıyordu (m. 21). İthal edilen kitaplar da Maarif Nezareti ve taşrada maarif müdürlükleri ve diğer mahallî memurlar tarafından teftiş ediliyordu (m. 26). Matbaaların ve kitapçıların teftişi bilhassa Jöntürk neşriyatının yurda girişinin artmasıyla hızlanmıştı.¹¹³

2. Dinî ve ahlâkî sebepler:

Osmanlı Devleti'nin sadece İslâm değil, diğer semavî dinler aleyhindeki kitaplara karşı aldığı tavrı gerçekten de dikkate değer bir keyfiyettir. Sadece İslâm

109 Paşa, Osman Beyin *Tarih-i Cevdet* baskısından da memnun olmamıştı. Bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (haz.), İstanbul, 1980, s. 206-209.

110 BOA-İ. Hususî, Nu. 27.

111 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 33 (19 K. sâni 1317), s. 3.

112 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 45 (2 Mart 1318), s. 2.

113 10 Eylül 1898 tarihli irade bu teftişin sertleştiğini göstermesi bakımından mühimdir. Metni için bkz. Server İskit, *a.g.e.*, s. 866.

aleyhinde değil, diğerleri aleyhinde de kitap basılmasına müsaade etmeyen devlet bu hususta aldığı tedbirleri bu gibi kitapları basan matbaaların yıkılmasına kadar götürmüştür.

XVI. asırda Anadolu'da dinî isyanlar ve İran adına Şii faaliyetleri ve propagandası arttığı zaman râfîzî kitapları ve bu kitapları taşıyanlar hakkındaki cezaların sertliği ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Ancak bu mücadelenin bir vasıtası olan kitapların bu denli sert ve kararlı bir şekilde takibata uğramış olması, devrin şartları muvacehesinde, pek de şaşırtıcı sayılmamalıdır. Bu esnada, sadece kitaplara karşı değil, "yukarı canip" yâni İran Safevileri adına faaliyet gösterenler hakkında da "*hüsnu tedarik ile ele getirüb dahi kimesne işfa eylemeden el altından Kızılırmak'a iğrak*" edilmelerine dair hükümler veriliyordu (14 Eylül 1568).¹¹⁴ Çorum beyine yazılan başka bir hükümde de Kızılbaş'tan (İran) gelen Veli Fakih'in yanında getirdiği 34 adet mücellet rafîzî kitabın onun ölümünden sonra kimlere geçmiş ise bulunması ve sahiplerinin hapsedilmesi, fakat bu bahane ile hiç kimseye zulüm ve düşmanlık edilmemesi (22Aralık 1575) istenmekteydi.¹¹⁵ Bu türden kitaplara karşı hassasiyet ve sıkı takip hiçbir zaman yumuşamamıştır. Meselâ XIX. asırda da benzeri kitapların yasaklandığı ve sıkı bir şekilde takip edildiği görülmektedir. Bağdat taraflarında Rafîzî ve ilhada müteallik kitap satmasından dolayı Ali isimli bir şahıs Dersaadet'e celb olunarak Tersane-i Âmire'de kürek cezasına (29 Ekim 1845) konulmuştu.¹¹⁶ Yine Fazlullah Hurufî'nin Farsça ünlü eseri *Cavidannâme* (cev. Feriştahzâde Abdülmecit İzzettin, ts., 127 s.) basılıp satıldığı anlaşılınca "hemen men-i neşriyle tab'ına mütecasir olanların icra-yı mücazâtı hakkında Maarif Nezaretî'nden" Zaptiye Nezaretî'ne tezkere gönderilmişti (19 Mart 1873).¹¹⁷ Bu husustaki hassasiyetin hiçbir zaman azalmadığı ve işin ısrarla ve kararlılıkla takip edildiği anlaşılacaktır.¹¹⁸

"Zümre-i Bektaşîye tarafından hüsniye ve Cavidan nâmıyla tab' ettirilen risâlelerin münderecatı ihlâl-i akaidi ve tahdiş-i ezhanı mucip olduğundan bahisle bunların imhası ve tab'ileri hakkında dahi muamele-i nizamiyenin ifasını havi taraf-ı sâmi-i fetve-penahîden meb'us tezkerede zikrolunan risâle ile beraber leffen irsâl kılınmış olmakla meâline nazaran icab-ı hâlin icra ve ifadesine himmet buyurulması siyakında tezkere." Fi 10 R. evvel 294 (25 Mart 1877).

XIX. asrın bir defada en çok basılan kitaplarından biri olan ve Âlevîliğin temel kitaplarından biri sayılan *Hüsniye*'nin de, -anlaşılın tatbikatta pek bir işe yaramamakla beraber- yasağı dikkatle takip edilen kitaplardan biri olduğu bi-

114 Ahmet Refik (Altunay), *On altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, İstanbul, 1932, s. 26.

115 Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 35-36.

116 BOA-Maarif, Nu. 248.

117 BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, Nu. 1058, s. 269.

118 BOA-Maarif Ayniyat Defteri, Nu. 1073, s. 93.

linmektedir. Burada da yasağın gerekçesi ilk üç halife aleyhindeki muhteva ve ehl-i sünnete zıt ibarelerdi. Kitabın ruhsatsız bir şekilde, Acem matbaacılar da denen İran Âzerileri tarafından basılmış olduğu muhakkaktır. Hakkında gümrük kapılarına gönderilen tahriratın metninden işin ne kadar ciddiye alındığı da görülmektedir.¹¹⁹

“Şeyheyn ve Zinnureyn radiyallahu anhüm efendimiz hazeratı haklarında tâ-birât-ı gayr-ı lâyıkaı ve itikâdât-ı ehl-i sünnete münafi sair bir takım ibârâtı ha-vi olan Hüsniye nâm kitaptan Valde hanında on iki bin nüsha tab’ olunduğu bu kere Maarif Nezaret-i celilesinden iş’ar olunmuş ve bunların men-i intiş’arı lâ-zımeden bulunmuş olmakla nusah-ı mezkûrenin hiçbir takrip ve vasıta ile Memalik-i Şâhâne’nin bir tarafına ihraç ve irsâl olunamaması ve gümrüğe vürudu hâlinde tevkif edilmesi esbâbının istikmâli şeref-vârid olan 29 numaralı ve fi 21 Rebiulevvel sene 94 tarihli tezkere-i sâmiye-i cenâb-ı sadâret-penâhide irade buyurulmuş olmasıyla cânib-i muavenete lede’l-havale zıkr olunan Hüsniye nâm kitabın gümrüklere gelecek olur ise bi’t-tevkif bu tarafa izbarı zımnında keyfiyetin tamimen iş’arı muavenet-i müşarileyhadan ifade olunmuş ve suret-i hâl sair rüsumat nezaretlerine iş’ar ve zîr-i nezaret-i behiyelerinde kâin sevahil rüsumat idarelerinin adedine nisbetle işbu tahrirat-ı muhibbinin ... kıta nusah-ı matbuası leffen tisyar kılınmış olmakla beraber bunların birer muciple mezkûr idarelere esirrafiyle berveçh-i muharrer icabının icrasına himmet buyurmaları siyakında şukka-yı muhibbi terkimine ibtidar kılındı. Fi 27 R. evvel sene 294 ve fi 30 Mart sene 293. Kayıt numarası: 42”

Daday naibi Osman Efendi’nin, anlaşılan biraz da yasağı dolanmak için, Mısır’da bastırıldığı *İlmihâl*’inin münderecatı da, benzer bir şekilde, muzır olduğu için tamamen toplatılmaktan kurtulamamıştı (23 Eylül 1897).¹²⁰

Zaman zaman Maarif’in muayenesinin gevşekliği yüzünden basılma imkânı bulan bâzı kitaplar da daha sonra dikkati çekiyor ve toplatılmaktan kurtulamıyordu. Nitekim “*erbab-ı melânetten birinin din-i mübin-i İslâm ile şeriat-ı garra aleyhinde bir risâle telif ile nezaret-i celilelerinden istihsal-i ruhsat eyledikten sonra tab’ ü neşr eylediği, bir nüshasının Cevdet Paşa’nın eline geçtiği*” ve Arapça olduğu anlaşılan metnin Paşa tarafından da tercüme ettirildiği bildirilerek varsa tercümesi ile beraber Başkitabete gönderilmesi istenmekteydi (30 Kasım 1881).¹²¹

Katolik propagandası yapan Sulumanastır’daki Haçadur, Tersane-i Âmire’ye kapatılarak kürek cezasına çarptırılmış ve onun gibi Ermeni kitaplarını tağyir ve ilâvelerle basan Ermenilerin de yakalanması emredilmişti. XVII. asırda aynı zamanda Avrupa’dan bu gibi kitapları getirenlerin de Tersane zindanına konulması ve Valide ve Vezir hanlarında ve diğer yerlerde bulunan bu gibi kitap basma-

119 Mevadd-ı Mühimme, c. III, s. 103. Hüsniye’nin sadeleştirilmiş baskılarından biri Ali Toprak (İstanbul: Ant Yay., 1997, 128 s.) tarafından yapılmıştır.

120 BOA-İ. Hususî, Nu. 96 (25 R. âhır 1315).

121 BOA-Maarif Ayniyat Defteri, Nu. 1420, s. 229.

cılarının da matbaalarının yakılıp yıkılarak iptal edilmesi isteniyordu. Bu gibi kitaplar aynı zamanda kitapları basanların “*Ermeni taifesinin arasına yayıp ihtilâl ve tefrikaya bais ve fesat ve habasetleri*” ortaya çıktığı ifade ediliyordu.¹²²

İslâmiyet tarafından yasaklanan metinler arasında fal kitapları ve yine bu türün içine sokulabilecek kitaplardan Melhame (kanlı savaş) türünden kitaplar gereği gibi tetkik edilmemiştir. Bu türden kitaplarda havanın, güneşin veya ayın durumuna göre istikbâl hakkında istihraçta bulunulur. Başka bir ifade ile gayb hakkında haberler verilir ki bu büyük günahlar arasındadır. Bu türün tamamı yasaktır. Her nasılsa daha önce değişik zamanlarda (1272, 1294, 1304, 1324) basılmış olan *Melhame-i Cevri*'nin 1318 Yasaknamesi'ne girmesinde bu bakımdan şaşılacak bir şey yoktur. Belki de girmemiş olsaydı şaşırarak gerekecekti.¹²³

Bu asırda yasaklanan kitaplardan biri de XVII. asırda çok tartışıldıktan ve epeyce bir tiryakinin canına mâl olduktan sonra nihayet içilmesine cevaz verilen tütünün aleyhinde yazılan kitaplardı. Tütün içme hürriyeti, belki de Osmanlı tarihinde bedeli halk tarafından kanla ödenen tek hürriyeti ve IV. Murat devrinde (1623-1640) binlerce kişi, tütün içtikleri için çeşitli şekillerde katledilmişti. Padişahın rihletini takiben tütün tiryakisi ve şair Şeyhülislâm Mehmet Bahaî Efendi tarafından içilmesine fetva verilmesi üzerine tiryakiler de can vermekten kurtulmuşlardı. XIX. asırda tütünün bu kanlı sayfasını açan ve yeniden aleyhinde bulunan neşriyata izin verilmemesi bu eski hâtıraların acılığını yeniden tazelememek ve zaten baştan aşan meselelere yeni bir mesele ve tartışma mevzuu daha eklememek için olmalıdır. Artık cemiyette çok yaygınlaşmış bir tiryakilik aleyhinde olan ve âdeta içenleri tekfir derecesinde suçlayan *Mürşidü'l-ihvan fi Hakkı'd-duhan* ismiyle izinsiz basılan risâle toplatılmış ve müellifi ünlü Oflu Hoca Mehmet Emin Efendi ise, iki sene için de olsa, Kütahya'ya sürülmüş, basan Bosnalı Ali Efendi 10 Mecidiye altını para cezası ödedikten başka matbaası da bir ay müddetle (Ceza Kanunu, m. 138) kapatılmıştı.¹²⁴

Devletin ve milletin temel değeri olan dinin aleyhindeki herhangi bir kitabın basılıp neşredilmesine ruhsat verilmesi esasen cemiyetin ruhunu veya kendini inkâr etmesi demektir ki bu eşyanın tabiatine aykırıydı. Bu ve benzeri kitapların en dikkate değer olanı bir ithal malı kitaptı, ancak bu kitap Kâtip Çelebi'nin ünlü kitabı *Mizanü'l-hakk fi İhtiyari'l-ahakk* zannedilince bir bü-

122 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* (1100-1200), İstanbul, 1930, s. 32-33; a.mlf., *Eski İstanbul*, İstanbul, 1931, s. 133; a.mlf., “Matbaa Düşmanlığı”, *Kitap ve Kitapçılık*, Nisan 1936, sy. 7, s. 14-16.

123 *Cevri* hakkındaki kitabında (Erzurum, 1981, s. 21-27) bu tür hakkında Hüseyin Ayan bir bilgi vermiyor. Bu tür hakkında bkz. İsmail Kara, “Melhame”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, c. VI, s. 241.

124 Geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 258-267.

yük ve ikna edici delil olarak II. Abdülhamit devri aleyhinde uzun müddet kullanıldı.¹²⁵

Halbuki bu kitabın, bir isim benzerliği dışında, Katip Çelebi'nin kitabıyla hiçbir alâkası yoktu. *Mizanü'l-hakk* ismiyle 1318 Yasaknamesi'nde (s. 94) kaydı bulunan kitabın yazarı da kaydedilmemişti. Bu bir Osmanlı memurunun bil-meyeceği bir şey olamazdı. Bir başka mühim husus ise listedeki farklı kitap için Şinasi'nin ve Namık Kemal'in aleyhte yazdıkları birer yazının bulunmasıdır.¹²⁶ İşin başka bir mühim ve vahim tarafı ise bu kitap için Hindli ulemadan Rahmetullah Efendi tarafından yazılan Arapça reddiyenin de tercüme edilerek, 1877'den itibaren defalarca basılmış olmasıdır.¹²⁷ Kısaca C. G. Pfander tarafından kaleme alınan ve Londra'da, William Wats matbaasında 1861'de *Kitab-ı Mizanü'l-hakk* (265 s.) adıyla İslâm ve peygamberi aleyhinde basılan bir kitabın ne olduğu bile tespit edilemeden, hakkında yazılanlar ve yapılan yorumlar matbuat yasaklarının nasıl tetkik değil, istismar edildiğini göstermesi bakımından çok mânidardır. Dolayısıyla bir yorum yapmadan önce ciddî bir araştırma yapmanın gereğini göstermesi bakımından da mühim bir örnektir. Londra'da basılan benzer kitaplardan biri olan *Gıdaü'l-Mülâhazat* (ts., 256 s.) isimli bir kitap da yine evrak-ı muzırradan olduğu için neşrinin men'ine karar verilmiş (17 Eylül 1873) ve baskı yeri tahmin edilemediği için de tâbiinin tespiti Maarif Nezareti tarafından Zaptiye'den talep edilmişti.¹²⁸

Osmanlı Devleti'nde diğer semavî dinler aleyhinde kitap neşrine izin verilmediği gibi, bir mukayese yapılarak, diğer dinlerin de İslâmiyet seviyesine yükseltmesine müsamaha gösterilmemişti. Bu cümleden olarak yazarı verilmeyen ve muhtemelen misyoner kitabı olan *el-Burhanü'l-celil âlâ Sıhhatü'l-İncil* isimli eserde *Tevrat* ve *İncil*'in tahriften uzak olduğu ve kıraatinin farz olduğu ileri sürülünce kitap Bâb-ı Cubûl (Halep) naibi Mehmet Hilâlî¹²⁹ tarafından kendisinin yazdığı bir reddiye ile beraber, Saraya ve oradan da gereği için Maarif Nezareti'ne (12 Şubat 1875) gönderilmişti.¹³⁰

Dini yanlış bilgilerden ve hurafelerden korumak için getirilen en dikkate değer yasak 1318 Yasaknâme'sinde (s. 3, 94) *Vasiyetname* ismiyle bulunan ve

125 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1941, c. III, s. 690; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1962, c. VIII, s. 411-413.

126 Metni için bkz. *Makaleler*, Fevziye A. Tansel (haz.), Ankara, 1960, s. 40-42; Mustafa Nihat Özön (haz.), *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul, 1938, 244; Nergiz Y. Aydoğdu ve İsmail Kara (haz.), *Namık Kemal: Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, İstanbul, 2005, c. I, s. 423. Kitabın yasaklanması hakkında bkz. Ali Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 235-239.

127 Rahmetullah Efendi'nin kitabı ve tercümeleri hakkında bkz. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, Konya, 1989, s. 86-89. Bu kitapta kaydı olmayan tercümeleri de bulunmaktadır. Meselâ bkz. *Beyanü'l-hakk*, çev. İskender bin Muhammet el-Keşmirî, İstanbul, 1281, 104 s.

128 BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, Nu. 1060, s. 64.

129 Mehmet Hilâl Efendi (Halep, 1840-26 Mayıs 1911) Sâti Bey, Bedî Nuri ve Neriman Hızır'ın (Ayşe Abbla) babasıdır. Hayatı için bkz. Adliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defteri, Nu. 10, s. 394-395 (Adalet Bakanlığı Arşivi). "İrthâl", *Senin (Tanin)*, Nu. 983-7 (15 Mayıs 1327), s. 3.

130 BOA-Maarif Ayniyat Defteri, Nu. 1070, Evrak Nu. 9724.

bazen de *Şerh-i Vasiyetnâme* ismiyle zikredilen risâle hakkındadır. Bu risâlede Peygamberin, *Şeyh Ahmed'in* rüyasındaki şikâyetleri ifade edilmektedir: “*Ya Şeyh Ahmet, Hak taâlâ hazretlerine yüzüm kalmadı ve dahi melâîkelerden hicap eder oldum. Ziyade anaya, ataya rağbet kalmadı. Gâniler fakir hâlinden bilmez oldular. Çalgıya rağbet ederler, kalpleri karardı. Kur'an-ı âzim okumayıp heva-yı meclislerine tâbi oldular. Ulemaya itibar kalmadı. Şarap meclisini ilim meclisinden iyi gördüler. Günah-ı kebairden kaçmaz oldular.*”

Basıldığı (1896) ilk andan itibaren bu risâlenin her devirde ve bu meyanda Cumhuriyet devrinde de yasaklanmış olması, bazı yasakların bir bakıma devirden münezzehe veya kitabın tabiatı gereği olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.¹³¹

Ceza kanunundaki (m. 139) “Âdâb-ı umumiyeye muhalif olarak nazmen ve nesren hezl ve hicve dair şeyleri veyahut edepsizce resim ve tasvirleri basan ve bastıran ve neşreden kimseden bir mecdiye altından beş altına kadar mücazât-ı nakdiye alınır ve yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapsolunur” hükmü tabiatıyla cemiyetin temel ahlâk hükümlerini korumayı hedef alınıyordu. Bu itibarla meselâ çıplak pehlivan resminin basılması bile bahis mevzuu olamıyordu.¹³² Bu cümleden olarak 1888 nizamnamesine göre (m. 29) bu gibi muzır ve edebi ihlâl eden matbuatı ve resimleri nakleden, satan ve dağıtanlar bu gibi şeyleri yazan ve basanların suç ortağı sayılıyor ve terettüp eden cezaya ek olarak bir ilâ üç ay arasında faaliyetten men ediliyorlardı. 14 Haziran 1892'de neşriyattan nezdinde fazla miktarda bulunduranların da cezalandırılması hükmü konulmuştu. Ceza kanununun 66. maddesine de bir fıkra eklenmişti.¹³³

Edebiyat eserleri içinde yazma hâlinde havas elinde dolaşan bâzı eserlerin basılıp umumun eline düşmesi de hoş görülmeleyen şeylerden biri olmuştu. Meselâ *Sâkinâme* isimli manzum eserini, basılması için Huzur-ı Hümayuna takdim eden Bâbîâlî hocası Antepli Aynî'ye bu eseri için dört bin kuruş âtiye verilmesine rağmen basılması hususunda gönülsüz davranılmış, daha doğrusu hâl-i hayatında basılmamıştı. Gerekçesi ise bir yorum imkânı vermektedir. Buna göre “*bu misillü âsâr mest-i sahbâ-yı maarif olan havâss-ı üdebâyâ mahsus olup tab' ü intiş'arı terbiye-i umumiyeye mütenâsip olmayacağı bedîhi*” idi, ancak yaşına ve ihtiyarlığına hürmeten Aynî'nin keyfini kaçırmamak için bir aralık basılması için bir kenara konulması uygun görülmüştü. Nitekim *Sâkinâme* ölümünden (1766-10 Mayıs 1837) sonra ancak divanıyla beraber

131 *Vasiyetname*'nin yasaklanması hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 246-257; Neşet Çağatay, “Uydurma Dinî Kitaplar”, *Din Yolu*, 1 Ağustos 1957, sy. 34, s. 2-3.

132 Bu suçu işleyen cemiyet-i fesadiyeden hakkında Melkon hakkında bkz. *Ceride-i Mehakim*, Nu. 572 (3 T. sâni 1306), s. 8276-8285.

133 Bu maddeler için bkz. *Düstur-1*, Ankara, 1939, c. VI, 1247; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939, s. 856.

(1842) basılmıştı.¹³⁴ Nitekim benzer bir gerekçeyle Enderunî Fâzıl'ın da *Defter-i Aşk* ismi altında İstanbul'da taşbaskı olarak (1254-1838) basılan dört manzum risâlesi (*Defter-i Aşk*, *Hübân-nâme*, *Zenân-nâme*, *Çengi-nâme*) Hari-ciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa tarafından toplatılmıştır. Ancak kitabın bir sene sonra yeniden bu defa Matbaa-i Âmire'de hurufatla basılması yasaklanan bas-kının tasvirli olması ihtimâlini hatıra getirmektedir.¹³⁵ Bu gibi kitapların en çok bilinenlerinden biri olan *Mütayyebat-ı Türkiye*'nin de (Galip Paşa, ts., 55 s.) taşbaskı nüshasının kaçak baskı olduğuna bu vesile ile dikkati çekmek ge-rekıyor. Bu kitabın ruhsatla basılmış olması da mantıken mümkün görünme-mektedir.

Bu meyanda yanlışlıkla dinî kitapların yasaklanmamasına da itina gösteril-diği anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususta Yıldız'dan Sadârete gönderilen bir tezkerede,¹³⁶ aynı zamanda edebiyat eserlerine bakışa ve bu mevzudaki kitap-ların yasaklanmasının sebeplerine dair çok dikkate değer satırlar bulunmak-tadır:

“Usûl-i idaresi en ziyade serbestî esasına müstenit olan hükûmetlerde ve hattâ cumhuriyetle idare olunan memleketlerde bile hükûmetin esasına dokunan ve ahlâk-ı umumiyenin ifsadına ve tebaanın metbu-ı muazzamına sadakat ve rabı-tasının ihlâlîne bâdî olan kütüp ve resail ve evrakın tamimi usûlü cârî ve mema-lik-i şâhânedede matbuat serbest ise de işbu serbestî usûl ve kanun dairesinde ol-duğu bedihî olduğundan ve men olunacak kütüp ve resail maazallahu taalâ din-i mübin-i İslâm'a dokunan ve metbu-ı mufahham ve muazzamımız padişahı-mız efendimiz hazretlerine tebaa-yı sâdika-yı şâhânelerinin rabıta-yı kaviye-i sadakat ve ubudiyetlerine halel getirmek ve âdâb ve ahlâk-ı umumiyeyi ifsad ey-lemek gareziyle tertip olunan ve edebiyat nâmı altında Ziya Paşa ve kemal Bey vesaire gibi birtakım adamlar tarafından neşrolunmuş olan resail gibi şeylerle Mısır'da ve Avrupa'nın bâzı cihetlerinde diyanet-i celile-i İslâmiye ve kavanin ve nizamât-ı devlet-i âliye aleyhinde çıkarılan evrak ve âsâr-ı muzır-ra-i melûnâne olup yoksa bu defa vâsıl-ı sem-i teessüf-ü şâhâne olduğu üzre mutekidat-ı dini-yeye dair birtakım kütüp ve resailin men'i sahih ise maazallahu taalâ itikadat-ı İslâmiye'ye bir za'f-ı küllî târî edilmek maksadıyla vukua getirilmiş bir hareket olacağı cihetle velinimet-i bi-minnetimiz zât-ı takva-yı şiar padişahımız efendi-miz hazretlerinin taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfet-penahilerinde bu harekette bu-

134 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yücel Demirel (akt.), İstanbul, 1999, c. IV-V, s. 788; *Sâkinâme* Mehmet Arslan tarafından baskıya hazırlandı (İstanbul, 2003, 352 s). Aynî'nin hayatı için bkz. *A.g.e.*, s. 46-48.

135 Fâzıl için bkz. Ali Canip Yöntem, “Fâzıl”, *İA*. c. IV, s. 529-531; Ahmet Sevgi ve Mustafa Özcan (haz.), *Prof. Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, Konya, 1996, s. 348-352.

136 BOA-Yıldız Esas Evrakı, Kısım Nu. 11, Evrak Nu. 1258; Zarf Nu. 120, Karton Nu. 45. Bu vesi-kadan Yahya Akyüz de bir yazısında bahsetmiş, ancak yerini göstermemiştir: “Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge”, *Belle-ten*, Ekim 1981, sy. 180, s. 503.

lunanlar lânetle yâd buyurulduğundan bâdemâ rıza-yı âli-i hazret-i hilâfetpenâ-hî hilâfında bir muamele vukua gelmemesine ve o misûllü kütüp ve resail-i itikadiye ve diniyenin daima eyadi-i ihtiramda tutulup bir yanlışlıkla men'i gibi bir şey olmamasına itina edilerek bâlâda tarif ve tafsil edildiği üzere diyanet-i celi-le-i İslâmiye ve saltanat-ı seniye ve kavanin ve nizâmât-ı devlet-i âliye aleyhinde olan ve ifsad-ı ahlâk için mürettep bulunan şeylerin vazifedar olanlarca men-i neşrine ve gümrüklerden geçirilmemesine dikkat edilmesi şeref-sudûr buyurulan irade-i seniye-i hilâfetpenâhî iktiza-yı âlisinden bulunmakla ol bâbda." 18 Şaban 1320 (21 Kasım 1902).

Dinî kitapları yaktırmakla suçlanan II. Abdülhamit bu meseledeki hassasiyetini ve müdafaasını Dr. Âtîf Hüseyin'in muhtırası¹³⁷ vasıtasıyla duyurabilmektedir: "*Evet, Buhârî-i Şerifler hep yanlış idi... Ben Şeyh Sait Efendiden işittim... Mısır'da sahih Buhârî-i Şerif olduğunu haber aldım orada tâb ettirdim. Müracaat edene birer nüsha verir idim. Tabii kitapçılara vermedim. Hayrat olarak sevabıma isteyene verir idim. Acemlerde Acem basması yanlış kitaplara müsaade etmedim. Onu mahza hizmet için yaptım.*" Bu devirde bâzı çok okunan ve büyük hacimlerine rağmen elyazması şeklinde de çoğaltılan halk kitaplarının, meselâ *Muhammediye'*nin de "*bâzı muhteviyatından dolayı intişarı ecdad-ı izam firdevs-makam cenab-ı hilâfet-penâhî zamanından beri memnu olduğu hâlde şu aralık yine neşr edilmeğe başlanıldığı anlaşıldığından men-i tab'ü intiş'arıyla beraber nusah-ı matbuasının toplattırılması*" bâbında irade sâdır (16 Ocak 1898) olmuştu.¹³⁸

Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa'nın (4 Eylül 1891-12 Nisan 1892) bir jurnal hakkında Saray'a cevaben verdiği arıza¹³⁹ da çok dikkate değer yorum imkânları tanımaktadır:

"Ebu Müslim Divanı'ndan bir matbu nüshasının itasıyla bu gibi diyanete muzır ve hürmet kırıcı fikirleri havi bir eserin basılıp yayınlanması caiz olmadığından intişarının yasak edilmesinin irade-i seniye iktizasından olduğuna dair suret-i hususiyede aldığım emr ü farman üzerine tetkike başladım. Ebu Müslim Divanı, Hamzanâme, Battal Gazi gibi Türkçe ibarelerle tanzim ve tertip edilmiş ve basılmış risâlelerin ve Yıldızname, Vasiyetname gibi benzerlerinin birtakım kısımları muzır ve gayrılâyık fikirleri muhtevi buldukları zaten Teftiş ve Muayene Encümeni tarafından anlaşılacak yeniden basılmalarına ruhsat verilmemekte, mütemedi araştırmalarla ele geçirilen nüshalar yakılmak suretiyle imha edilmekte olduğundan geçende Ebu Müslim Divanı'ndan altmış nüshası yakalanarak yaktırılmış, bu gibi muzır kitap ve risâlelerin tekrar

137 M. Metin Hülagü (haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, İstanbul, 2003, s. 177-178.

138 BOA-BEO-İ. Hususî, Nu. 52 (4 K. sâni 313).

139 Bu arızanın sadeleştirilmiş bir metni için bkz. Niyazi Ahmet Banoğlu, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, İstanbul, 1960, s. 20-21.

basılması ve basılmış olanların elde edilerek hemen yakıtılması hususunda müfettişleri tekrar tenbih ve ihtar kılınmış olmakla.”

Yurt dışından gelen kitapların da, yine hangi dine karşı olursa olsun, aleyhte bir satır bile ihtiva etmemesi gerekiyordu. Meselâ Dante'nin ünlü eseri *İlâhî Komedya*'nın girişi “*kitabın mevzuu edyanı istihfaftan ibaret bulunmasına binaen*” (17 Ağustos 1886) yasaklanmıştı.¹⁴⁰ Daha önce de ifade edildiği gibi “*Tef-tiş ve Muayene Encümeninin baskı izni vermeme sebepleri arasında İslâm geleneklerine aykırılık önemli bir yer tutmaktadır*”¹⁴¹ ancak bu geleneklerin ne olduğu ve nasıl korunmağa çalışıldığı Encümen faaliyetlerinin daha yakından tetkikine bağlıdır.

3. Siyasî Sebepler

Osmanlı Devleti'ndeki zihniyet yapısı içinde siyasetin paylaşılmaya veya tenkide açık olması bahis mevzuu ve böyle bir ihtimâl dahilinde değildi. İktidarın şu veya bu şekilde paylaşılması olmadığı gibi tenkit hakkı da bir usûl olarak bulunmuyordu. Aslında Yahya Kemal tarafından da ifade edildiği gibi her yerde ve her zaman “devlet, uysal ve uslu bendeler ister”di ve bir bakıma bu, devletli olmanın en sâde beşerî gerçeğiydi.¹⁴²

Siyasî makamlarda bulunanların tenkidi bir yana kendilerinin hanlarda, kahvehanelerde, berber dükkanlarında ve meclislerde sohbet mevzuu yapılmaları devlet ve cemiyet hayatının içinde bir imkân olarak yoktu. Vak'a-nüvisler tarafından “devlet sohbeti” şeklinde mefhumlaştırılan bu tehlikeli zevk bilhassa 19. asırda pek büyük bir suç hâline gelmişti. Bir bakıma devletin ve devletlilerin gaileleri arttıkça bu suçun da cezası sertleşmişti. Bilhassa Hâlet Efendi ve yârânının isimlerinin telâffuzu bile pek çoklarının başını yerinden etmiş¹⁴³ ve “*Bâzı kibar hakkında adem-i hıfz-ı lisan şeameti ile Ahmet Paşalı nâm kimesne Elçi Hanı önünde ve yine sebab-i mezburdan nâşi sehharlık töhmetiyle fukara-i dervişandan bir âdem Parmakkapı'da katl*” (1820) olunmuştu.

Ulemanın da diline hâkim olmaması, kapı kapı dolaşıp dedikodu yapması hoş görülmezdi. Bu cümleden olarak “*müderresinden Keçecizâde hafidi Abdülhamit Efendi hıfz-ı lisan etmeyerek devr-i ebvâb eylediğine binaen bâ-irade-i seniye lece'l-tedip Gelibolu kazasına nefy ve iclâ*” buyurulmuştu (24 Ağustos 1825).¹⁴⁴ Başka bir ağır suç da fazâhat-ı lisaniye (sözle rezillik) idi. Trablusgarp ahalisinden Mehmet bin Ali Pertev, dinen ve mezheben tecviz olunmayan fa-

140 BOA-DH. EO Defteri, Nu. 105, s. 526.

141 Hasan Âli Ediz, “Ele Geçen Yeni Vesikaların Işığında Basılmasına İzin Verilmeyen Kitaplar”, *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1962 s. 5.

142 Yahya Kemal, *Siyâsî Hikâyeler*, İstanbul, 1968, s. 66.

143 Şânizâde Ataullah, *Tarih*, İstanbul, 1291, c. IV, s. 113; Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, İstanbul, 1950, s. 36.

144 BOA-Cevdet-Maarif, Nu. 6300.

zâhat-ı lisanıyeye cür'eti Trablusgarp valiliğinden gelen yazı ile sâbit olduğu için kalabend edilmek üzere Sinop'a gönderilmek üzere Bâb-ı Zaptiye'ye yollanması istenmişti (24 Mayıs 1874).¹⁴⁵ Sözde nezahet, nezaket ve zarafet cemiyyetin merkezî ve aslı değerlerinin ilk safında bulunuyordu ve bunun muhafazasına büyük ehemmiyet veriliyordu. Camilerde vaizlerin halkın zihnini karıştıracak (tahdiş-i ezhan) sözler söylemeleri bile yasaktı ve bunu yapanlar hassasiyetle takip ediliyordu (15 Eylül 1878).¹⁴⁶ Tabiatıyla kelâma konulan bu yasaklama ve tahditler kalem ve matbaa hususunda çok daha fazla geçerliydi ve dikkatle ve hassasiyetle takip edilmekteydi.

Abdülmecit devrinde de ramazanda vezirlerin ve diğer devlet adamlarının hükûmet işlerini konuşmamaları için meddah ve karagöz oynatmaları ve bu şekilde vakit geçirmeleri hakkında irade çıkmıştı. Burada asıl maksat ise saltanat aleyhinde konuşmalara mâni olmaktı. II. Abdülhamit zamanında da devlet adamları kahve ve kıraathânelerde oturmazlar; ramazanlarda da camilere gidilseler bile insanlarla konuşup görüşmekten kaçınırlardı. Yine ifade edildiğine göre bu devirde şeyhlere seccadenişin deniyordu. Post'un sahibi ancak Sultan'dı ve başkaları için postnişin ünvanı kullanılmazdı, aksi takdirde en hafif cezası sürgündü.¹⁴⁷

Bu siyaset telâkkisi içinde II. Abdülhamit devrinde Saltanat'a ve Osmanlı Devleti'ne yönelmiş tenkitleri ihtiva eden yerli ve ecnebî bütün siyasî metinlerin basılması, yurda sokulması ve satışı tamamen yasaklanmıştı. Bu cümleden olarak ders kitapları dışında yüksek tahsil talebelerinin elinde gezen bütün metinler, ezcümle Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamid ve Avrupa'dan döndükten sonra da Mizancı Murat Bey'in eserleri birer siyasî muhalefet vasıtası veya ihtilâl beyannamesi olarak görülüyor ve bütün kitapları gittikçe artan bir hassasiyetle takip ediliyor ve yasaklanıyordu.¹⁴⁸ Bu çalışmanın haricinde kalmakla beraber bütün Jön Türk neşriyatının bu yasaklar arasına dahil edildiği görülmektedir.¹⁴⁹ Bu bakımdan Mısır'da, Avrupa'da ve Amerika'da basılan bütün Jön Türk neşriyatı siyaseten yasak sınırları içine girmektedir. Bu arada Bulgar ve Ermeni ihtilâlcilerin de neşriyatı takip ediliyordu. Rumeli-i Şarkî'de bulunan "*Kızanlık kasabasında bir Bulgar serserisi tarafından tab' ü neşr kılınan risâlenin gayet mel'unâne makalâtı şâmil olduğu anlaşıldığından*" basan ve neşreden aleyhine dava açılması için Filibe'de bulunan Esat Muhlis Efendi'ye vekâlet verilmişti (7 Ekim 1896).¹⁵⁰ Başka bir vak'ada da üzerinde "muzırrü'l-meâl risâle-i matbua" taşıyan ağır suçlama (cinayet) ile karşılaşılıyor ve Eğinli

145 BOA-Zaptiye Ayniyat Defteri, Nu. 1060, s. 148.

146 BOA-Meşihat Ayniyat Defteri, Nu. 1082, s. 36.

147 Ahmet Kemâl Üçok, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 2002, s. 387 ve 510-512.

148 Bu türden kitapların askerî mekteplerde gördüğü alâkaya bir örnek için bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, 1957, s. 25-32.

149 Geniş bir listesi 1318 Yasaknâmesinde bulunmaktadır.

150 BOA-İ. Hususî, Nu 80 (25 Eylül 1312).

Markos veled Agop misâlinde olduğu gibi (Nisan 1904) beş sene müddetle kalbentlikle cezalandırılıyordu.¹⁵¹ Üzerinde muzır evrak bulunduranların, ruhsatsız basılmış kitap bulunduranlara göre daha sert bir muamele gördükleri anlaşılmaktadır. Meselâ bu gibi şahıslardan Milâslı İlyas'ın serbest bırakılması "rıza-yı pâdişâhiye" aykırı olduğuna işaret edilerek (10 Ekim 1899) tahkikatın hızlandırılması isteniyordu.¹⁵² Her geçen gün hızlanan muhalefet, beraberinde siyasî alınganlığı da getirmişti. Suda eritmek manasındaki halletmek, tahttan indirilmek demek olan hâlli, tahtakurusu da "tahtın kurusun" bedduasını hatırlattığı için kullanılmıyordu.¹⁵³

4. Edebîyat Telâkkisinin Değişmesi İle Alâkalı Sebepler

XIX. asır gerçekten de Osmanlı Devleti için en uzun asır olmuştur¹⁵⁴ ve bu zaman içinde ıslahat yolunda yapılanların yanı sıra kendiliğinden, yâni devlet zoru olmaksızın, ancak çok farklı bir dünya ile karşılaşmanın veya ona açılmanın tesiriyle meydana gelen içtimaî ve fikrî değişmelerin tam bir tasviri de yapılabilmiş değildir.

Bu asırda her geçen gün biraz daha artan bir hızla Garbın eserleri ve seyahat imkânları dolayısıyla şehirleri, yâni maddî çehresiyle karşılaşmanın Osmanlı münevverlerinde sebep olduğu büyük ve köklü fikrî ve zihnî değişimin edebiyatta yarattığı akisler araştırmalar için kıymetli yorum imkânları tanımaktadır.¹⁵⁵ Garpla şu veya bu şekilde karşılaşan Osmanlı münevverlerinde bir fikrî değişimin olmaması zaten düşünülemezdi. Böyle bir tecrübe yaşamamış olanların değişmesi için bir gerekçe ne kadar bahis mevzuu edilemez ise yaşayanların da değişmemesi ihtimâl dahilinde görülemez. Bu meselede şekilden önce muhteva, hareketten önce düşünce inkılâba uğramıştı. Garbın zihnî yapıda sebep olduğu ilk tesir münevverlerin siyasîleşmesi olmuş ve bunun neticesi olarak bütün edebî eserlerin şu veya bu şekilde cemiyet hakkında bir fikir ve teklif ile ortaya çıkmış olmasıdır. Bu teklif roman veya tiyatrodaki olduğu gibi yeni bir türün teklifi şeklinde olduğu gibi klâsik bir edebî türün, meselâ divan şiiri tarzının kisvesi altında yeni bir düşünce yaklaşımının ifade edilmesi ve tarzı kâdimin sadece şekle münhasır kalması veya kıyıya atılması şeklinde de olabilmektedir.

Bu vâdide ilk mühim örnek olarak Şinasî, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in şiirleri göze çarpıyor. Garb'ı gören ve eserlerini okuyarak da bu dünyaya nüfuz

151 *Ceride-i Mehakim-i Adliye*, Nu. 262 (17 Nisan 1320), s. 2.

152 BOA-YEE. Kâmil Paşa Evrakına Ek, Dosya nu. 86-10, sıra nu. 908.

153 Hüseyin Cahid Yalçın, *Edebî Hatıralar*, İstanbul, 1935, s. 108.

154 Bu asrın bir yorumu için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983, 208 s.

155 Bu gibi araştırmalara örnek güzel bir ilk çalışma için bkz. Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul, 2005, s. 11-47.

eden bu üç şahsiyetin klâsik tarzın kisvesinde yazdıklarının muhtevası ve mazmunları, neredeyse tamamen, siyasîleşmiş ve dünyevîleşmiştir. Artık birer siyasî beyannameden ibaret olan şiirlerinin eski ile olan alâkası şekilden ibaret kalmaktadır. Zaten esas maksat da şiir yazmaktan ziyade eski tarzı bir kolaylaştırıcı ve tesirli âlet olarak kullanmaktır. Bu yeni münevver tipinde, hangi tür bahis mevzuu edilirse edilsin asıl mesele bir fikri ifade edebilmekten ibarettir.¹⁵⁶ Tamamen siyasîleşen ve dünyevîleşen münevver zihniyetinde artık eski mahbubların ve mazmunların bir yere sahip olması mümkün değildi.¹⁵⁷ Münevverlerde eski edebiyata bakış da bu bakımdan büyük bir değişime uğramıştır ki bunun en çarpıcı ve aşırı tezahürleri Mehmet Âkif'in şiirinde görülmektedir.

“Süleymaniye Kürsüsünde” Mehmet Âkif'in “*Eski divanlarınız dopdolu oğlanla şarab*” veya “*Udebâ nâmına kim varsa huduttan dışarı/Atarım taktırarak boynuna bâh-nâmesini*” mısralarıyla ifadesini bulan eski şiire bakışın değişmesinde, ne kadar haklı olduğu ayrı bir mesele olmakla beraber, bir medeniyet değiştirme mecburiyetinin de büyük bir payı bulunmaktadır.

Edebiyat görüşlerini ihtiva etmesi bakımından mühim bir metin olan *Celâl Mukaddemesi*'nde Namık Kemal sadece eski şiiri değil, eski tarz mektupların bile aleyhinde bulunur. Bunlar “*hulûs namına riyakârlıktan, edep ve terbiye nâmına sahte yaltaklıktan kurtularak tercüman-ı fikir ve lisan ve vicdan addolunacak bir mezîyet hâsil etmeğe*” başlamışlardı. Roman niyetine okunanların da (*İbret-nüma, Muhayyelât, Aslı ile Kerem, Ferhat ile Şirin*) bu san'atla bir alâkaları yoktu ve bir kocakarı masalıydılar. Karagöz de lezzet-şiken sözlere tesadüf edildiği için netice itibarıyla tiyatro sayılamazdı.¹⁵⁸ 1857 matbaalar Nizamnamesini tenkit eden Namık Kemal'in bir şikâyeti de bu nizamnameyi tanzim edenlerin amme işlerine vâkif olamadıklarına delil olarak Enderunî Fâzıl'ın *Defter-i Aşk* ve zeylinde bulunan *Hubânnâme, Zenânnâme, Çengi-nâme* ve

56 Siyasî ve fikrî tebliğ şiirinden alınmış örnekler için bkz. Orhan Okay, a.g.m., s. 18-35. Edebiyat telâkkisindeki büyük değişmelere ilk defa Fuat Köprülü dikkati çekmiştir: *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, s. 168-173 ve 299-315. Namık Kemal'in bu fikirlerine ilk dikkati çeken mühim bir yazı için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, “Tanzimat Devri Edebiyatında Halk Şairlerinin Tahkiri Meselesi”, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, Ankara, 1950, s. 115-126. Halk kitaplarının münevverlere karşı bir müdafaası için bkz. Faruk Rıza Güloğul, *Halk Kitaplarına Dair*, İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1937, 71 s. Bu kitaplara rağmen halk hikâyelerinin XIX. asırdan beri yapılan baskıları hakkında bir araştırmaya ihtiyaç vardır.

157 Mahbupların azaldığı hakkında bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (haz.), İstanbul, 1980, s. 9.

158 Bu fikirleri için bkz. *Celâleddin Harezşah*, Mısır, 1315, s. bi, ci, di, el. Bu eserinin mukaddimesi müstakilen de basılmıştır. Yalnız Ebuuzziya tarafından İstanbul'da basılanlarda bazı kısımlar sansüre uğramıştır. Bu itibarla tam metin olan ve sayfa numaraları harflerle gösterilen Mısır baskısı kullanılmıştır. Fevziye Abdullah Tansel, a.g.m., s. 115-126. Tansel'in yazısına rağmen edebiyat telâkkisinin değişmesi hakkında daha teferruatlı araştırmaların yapılması gereği açıktır. Bu arada Osmanlı kalemiyesinin de edebiyata ve edebî eserlere bakışı da dikkate alınmalıdır. İşe yaramayan veya maarifin gelişmesine bir katkısı olmayan kitaplara gereksiz nazarıyla bakıldığına dair işaretler iyi değerlendirilmelidir.

Şevk-engiz'ini basmalarını göstermesi de yine eski edebiyata bakışını ortaya koyan başka bir delildir.¹⁵⁹

Türk edebiyatının, hem Divan ve hem de Halk edebiyatı ürünlerinin yeni devrin ihtiyaçları ve zevklerinin endazesine vurulması hususunda yeni münevver takımı ile Osmanlı kalemiyesinin birleşmiş olması ifade edilmesi gereken mühim bir gerçektir. Her iki taraf da bu değerlendirmede her iki edebiyata karşı menfî bir tavır içindedir ve bu itibarla da Divan edebiyatının artık çok gayri medenî ve çağ dışı kalmış sayılan *Zenannâme* ve *Sâkinâme* gibi eserleri zaten önce münevverlerin gayri resmi yasakları listesine girmiştir. Asrın ilk yarısından itibaren bizatihi devletin kendi matbaasında basılan Halk edebiyatı eserleri, ezcümle halk hikâyeleri¹⁶⁰ ve şiirleri ve bir zamanlar yeniçerilerin de gazâ ruhunun ve heyecanının en mühim kaynaklarından biri ve belki de birincisi olan *Hamzanâme*'ler ve tabii bütün halk destanlarının tamamen yasaklanması ihtilâl denecek derecede büyük bir zihniyet değişikliğinin tezahürü ve neticesi sayılmalıdır.¹⁶¹

Divan şiirine karşı olan bu tavır aynı zamanda halk edebiyatına karşı da pek munis değildi ve bu edebiyatta da bir değer görmüyordu. Ziya Paşa, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem ve Muallim Naci'nin bu edebiyata bakışı hiç de itibar veren bir hava taşımamaktadır. Artık yeni münevver zümresinin nazarında esas itibarıyla devrini tamamlamış veya hiç gündemlerine girememiş bir edebiyat âlemi bahis mevzuudur. Bu edebiyatın ve şiirin düşmanları yavaş yavaş meydanı tutarken açıkça müdafiliğini yapan herhangi bir münevver ortaya çıkmamıştır.¹⁶²

Osmanlı münevveri huzurunda yıpranan eski edebiyat ve bilhassa halk edebiyatı, Garp karşısında yerini ve değerini daha ziyade fenne açık ve devletin derdine deva olabilecek bir kültür ortaya koymağa çalışan Osmanlı kalemiyesi ile Maarif mensupları nazarında da tamamlamış görünüyor. Artık edebiyat devri yerini maarife; ilme ve fenne bırakmalıydı ve Garbın tazyikine karşı koymaya yarayacak eserler kültür hayatına hâkim olmalıydı. Meselâ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye talebesinden Mehmet Arif'in *Elhan-ı Şebab* isimli eserine ruhsat verilmemesi bu bakımdan anlaşılır bir tavır olarak görülebilir. Zira dersi ile alakalı

159 M. N. Özön, *a.g.e.*, s. 255; N. Y. Aydoğdu ve İ. Kara, *a.g.e.*, s. 423.

160 Halk hikâyeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Nihad Özön, *Türkçede Roman*, İstanbul, 1936, 335 s.; Otto Spies, *Türk Halk Kitapları*, çev. Behçe Gönül-Necatigil, İstanbul, 1941, 136 s.; Pertev Naili Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara, 1946, 327 s.

161 Hamzanâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Lütfi Sezen, *Halk Edebiyatında Hamzanâmeler*, Ankara, 1991, 156 s. Kitabın yazarı Hamzanâmelerin taşbaskısından bahsediyorsa da (s. 21) bir künye vermemiştir. Böyle bir örnek bahis mevzuu değildir ve bu hüküm yanlıştır. Hamzanâmeler ve halk hikâyeleri hakkındaki yasaktan ise tamamen habersiz bulunmaktadır.

162 Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 226-305; Mustafa Nihat (Özön), *a.g.e.*, s. 48-49; F. A. Tansel, *a.g.m.*, s. 115-125; Celâl Tarakçı, *Muallim Nâci Efendi*, Samsun, 1994, s. 232-236.

olması gereken bir tıp talebesi için edebiyat faydasız ve belki de zararlı idi.¹⁶³ Bu telâkki ile Garbın edebiyatını ve tiyatrosunu halk için “*eğlencelerin en edibânesi ve binaenaleyh en fâidelisi*” gören bir anlayışın kalemiye tarafından kabul görmesi mümkün değildi. “*Memleketimizde terakki fikrinin zuhurundan beri cihan-ı insaniyetin hazain-i kemâlâtından iğtinam edebildiğimiz cevahir-i marifetten biri de edebiyattır*” diye Namık Kemal ile bu ikinci tarafın mensuplarının fikirleri birbirine çok uzak olmasa da mevkileri ve ihtiyaçları birbirine çok uzaktı.¹⁶⁴ Mamafih tiyatroyu bir mekteb-i edep değil, ahlâksızlık yuvası olarak gören münevverler de vardı ki bu meyanda Mehmet Ubeydullah ilk hatıra gelen isim olmaktadır.¹⁶⁵ Bu anlayışa göre edebiyata gereksiz ve faydasız bir sözler külliyesi manası yükleniyordu. “*Edebiyat nâmı altında Ziya Paşa ve Kemal Bey vesaire gibi birtakım adamlar tarafından neşrolunmuş ve olunmakta bulunmuş olan resail gibi şeylerle*” kalemiyenin arası pek de iyi değildi ve gündemlerinde edebiyat iyi bir yer tutmuyordu. Edebiyata gönül veren yeni münevver takımıyla devlet gücünü ve ihtiyacını temsil edenler karşı saflarda yer alıyorlardı.¹⁶⁶ Burada edebiyatın siyaseten zapt ü rapt altına alınmasının zorluğu ile faydasız olduğu ve bir işe yaramadığı yolundaki görüşün birleştiğini ve bu iki tavrın birbirini beslediğini söylemek de mümkündür. Nitekim bir yazısından (Edebiyat ve hukuk) dolayı Hüseyin Cahid hakkında tahkikat açılmış ve sonunda bir ceza almadan kurtulmuştu, hem de Sarayın arzusuna rağmen. Ancak bu meyanda *Servet-i Fünun* ise bir müddet (20 Ekim-5 Aralık 1901) kapanmıştı. H. Cahid’in bu meseleye dair yazdığı satırlar¹⁶⁷ bu bakımdan dikkate değer:

“*Servet-i Fünun bu darbeden kurtulmuştu amma, manen ölmüştü. Çünkü artık Saray, edebiyatı kat’iyyen yasak etmişti. O tarihten sonra Servet-i Fünun’da ne bir şiir vardır, ne bir hikâye. Gazeteyi doldurmak için müteaddit müstear isimlerle fennî musahabeler yazdım, arıcılıktan bahsettim, yemeklerin kalorilerinden bahsettim, her şeyden, fakat kat’iyyen suya sabuna dokunmayacak şeylerden.*”

Kısaca ifade etmek gerekirse hükmeden anlayışa göre siyasîlerin tenkide, memleketin de edebiyata ihtiyacı ve tahammülü yoktu. Memleketin maarife ihtiyacı büyüktü ve bunun için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmıyordu; ama marifin defterinde edebiyatın esamisi bile okunmuyordu.

5. Yasaklamada ve Kitap Zaptında Usûller ve Sınırlar

Kitap yasaklamalarında bir taraftan matbaacıların ve naşirlerin, diğer taraftan da okuyucuların hakkının zâyî olmaması hususunda bir hassasiyetin gös-

163 Hasan Âli Ediz, a.g.m., s. 5.

164 Namık Kemal’in tiyatro ve yeni edebiyat hakkında ki düşünceleri için bkz. Celâleddin Ha-rezmşah, s. se; N. Y. Aydoğdu, a.g.e., 497-501.

165 M. Ubeydullah (Hatipoğlu) (İzmir, 1858-İstanbul, 1937), *Din ve Dünya*, Liverpool, 1313, s. 4.

166 BOA-Yıldız Esas Evrakı, Kısım Nu. 11, Evrak Nu. 1258; Zarf Nu. 120, Karton Nu. 45.

167 H. C. Yalçın, a.g.e., s. 172.

terildiği de dikkati çekmektedir. Bu cümleden olarak Bosna-Hersek hakkında ruhsatla basılan bir kitabın toplanmasına karar verildiği zaman, bir ruhsata istinaden basıldığı için, masraflarının Maarif Nezareti veznesinden ödenmesine ve intişarının men edildiğinin de gazetelerde ilânına karar (18 Mayıs 1873) verilmişti.¹⁶⁸ Gümrüklerdeki muayenelerde de kitap zaptı hususunda takip olunan usûllerin ve kıstasların okuyucu haklarına gösterilmesi gereken hassasiyet bakımından çok dikkate değer tarafları bulunmaktadır. Bu kaidenin ne derecede tatbik edildiği değil, düşünölmüş olması dahi başlı başına bir hâdisedir. Bu yolda gümrük kapılarına gönderilen bir tahrirat bu hassasiyeti bütün açıklığıyla göstermektedir.¹⁶⁹

“Gümrüklere kütüp ve resâil-i muzırza geldiği hâlde münteşir olmaksızın derhal tevkif olunması irade-i aliye iktizasından olarak ber-muceb-i irade iktizasının icrası Makam-ı Emanet-i muhibbeden bâ-muharrat-ı umumiye bildirildiği misûllü fi 21 Cemaziyelâhir sene 91 tarihinde tastir ve tesyîr kılınan bir fıkrasında dahi Memalik-i Şâhâneye ithâli gayr-i caiz olan kütüb-i muzırmanın nakl ve imrar olunamaması zımında dikkat-i mütemadiye icrası için umum gümrük memurlarına tenbihat-ı ekide ifası iş’ar kılınmıştı. Ancak bâzı yolcu ve seyyahların eşya-yı zâtiyeleri arasında kendi mütalâalarına mahsus birkaç ciltten ibaret olarak o makule kitaplar zuhur edip eğerçi bunlar dahi alıkonulmakta ise de irade-i mezkûreden murad-ı âli fûruht ve intişar için gelen kütüb-i muzırmanın men-i ithâli kaziyyesine müpteni olacağından ol bâbta vâki olan arz ve iş’ar-ı muhlisî üzerine alınan fi 2 Muharrem sene 93 tarihli cevap-ı sâmi-i sadaret-penahîde bu makûle yolcu ve seyyahların eşyası arasında nusah-ı müteaddide olmayarak kendi mütalâalarına mahsus olmak üzere bulunacak kütüb-i muzırmanın memnuiyeti hakkında olan karardan istisnasıyla onlara ilişilmemesi münasip olacağı beyan-ı âlîsiyle ba’dezin ol-vecihle icabının icrası lüzumu emr ve ferman buyurulmuş ve neşr için getirilen kütüp ve sair evrak-ı muzırmanın işârat-ı sâbıkaya tevfikân kemakân men-i imrarına ve zaptıyla yalnız mütalâa-yı zâtiyeleri için yolcu ve seyyahların eşyası arasında nusah-ı müteaddide olmayarak bulunacak kitaplara ber-muceb-i iş’ar-ı âli ilişilmemesi lâzım gelerek suret-i hâl-i sair bi’l-cümle Rüsûmat Nezaretlerine iş’ar ve zîr-i nezaret-i behiyelerinde bulunan gümrük idarelerinin adedine nisbetle işbu tahrirat ... kıt’a nusah-ı matbuası leffen tısyar kılınmış olmakla bunların birer muciple zikr olunan idarelere esirrasıla mucebince ifa-yı muameleye itina olunması hususuna himmet buyurmaları. Fi 10 Muharrem sene 93 ve fi 25 Kânunısânî sene 91” (6 Şubat 1876).

D. Yasak Kitapların Cetveli

XIX. asırda yasaklanan kitapların matbu bir cetvelinde 110 adet ve cins eser bulunmaktadır. Cinsten kastedilen “her gûnâ destanlar” adı altında toplanan matbuattır. Bu eserler türlerine göre şöyle tasnif edilebilir:

168 BOA-Maarif Ayniyat Defteri, nu. 1070, Evrak nu. 70.

169 Mevadd-ı Mühimme, c. II, s. 462-463.

1. Romanlar

a. Türk Romanları

1. Kemal Bey, *Cezmi*, İstanbul, 1304, 453 s. Matbaa-i Ebuzziya: Daha önce Mihran Matbaasında iki kere (1297, 1299) 1305'te yapılmış iki kaçak baskısı bulunuyor. Daha sonra 1335'de Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi tarafından da basıldı. İbnülemin Mahmut Kemal'in (İnal) bu romanı takliden yazdığı ve *Asır* (Selânik) gazetesinde tefrikadan sonra yine bu matbaada kitap hâlinde bastırıldığı *Sabih* (1316, 272 s.) isimli romanı da toplatılmıştı.¹⁷⁰
2. Kemal Bey, *İntibah*, İstanbul, 1291, 199 s.
3. Ahmet Midhat, *Hasan Mellah*, İstanbul, 1291, 461 s. Şark Matbaası; Zeyli Hasan Mellâh, 463-904 s. Kırkambar ilâvesi, Kırkambar Matbaası.
1. Ahmet Midhat, *Hüseyin Fellâh*, İstanbul, 1292, 367 s. Kırkambar Matbaası.
4. Ahmet Midhat, Süleyman Musulî, İstanbul, 1294, 277 s. Kırkambar matbaası.

b. Tercüme Romanlar ve Hikâyeler

1. Albert Delpit, *Ahvâl-i Âlem yahut irtikâb-ı Cinayetle Mazhar-ı Saadet Olmanın Neticesi*, çev. B. Z., İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1307, 112 s. (Roman): Bu kitabın mütercimi bir hanım olduğu için, o zamanın şartlarında, ismini kitaba açıkça koyamamıştır. Behice Ziya Kollar, eski maliye vekillerinden Mehmet Ziya Karamursal'ın kardeşidir. Bilindiği kadarıyla edebiyat tarihimizin ilk mütercimesidir.
2. *Victor Hugo*, çev. Şemsettin Sami, İstanbul: Mihran Matbaası, 1297, 644 s.: Kitabın 645-902 sayfaları daha sonra Hasan Bedrettin tarafından tercüme edildi ve 1330'da Kanaat Kitaphanesi tarafından basıldı. Ş. Sami'nin tercümesi 1934'de *Muhit* mecmuası tarafından bir kere daha basılmıştır.
3. Fenelon, *Tercüme-i Telemak*, çev. Yusuf Kamil Paşa, İstanbul: Tasvir-i Ef-kâr Matbaası, 1279, 16+318 s.: Kitap, listede ikinci baskısını yapan Şina-si'nin ismiyle zikrediliyor.

2. Tiyatrolara Dair Yasaklar

a. Tiyatro Yasaklarının Sebepleri

Osmanlı Devleti'nde tiyatroya bir tür olarak tamamen karşı olmak bahis mevzuu değildi. Beyoğlu'nda bir Fransız tarafından çalıştırılan Odeon Tiyatrosu'nda komedi ve opera oyunları için, Frenklerin dedikodusundan çekinilerek de olsa, izin verilmişti (31 Ağustos 1840).¹⁷¹ İlk zamanlarda tiyatro mevsimi açıl-

170 İ. M. K. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1969, s. 2176.

171 BOA-İ. Hariciye, Nu. 292.

dığı sıralarda sefaretlere gönderilen tezkere-i umumiyelerden¹⁷² bu gerçeği çıkarmak pek zor olmasa gerektir:

“Beyoğlu’nda kâin tiyatronun mevsimi gelerek bu sene dahi açılmış olduğuna ve orası bir mahâll-i eğlence demek olarak vikâye-i nizam ve emniyeti herkesin matlubu bulunmuş olduğuna binaen mezkûr tiyatroya gidecek olan seyircilerin huzur ve eğlencelerine iras-ı halel edecek hiçbir hâdisе vukua gelmemesi için devlet-i fahimâneleri tebaasına tenbihat ve vesaya-yı mukteziyenin icrası hususunda himmet-i sefirâneleri iltimasına mübaderet kılındı. fi 2 Muharrem 1267 (7 Kasım 1850).

Tiyatro oyunlarının büyük heyecanlara ve hissi çalkalanmalara yol açması ve bilhassa II. Abdülhamit devrinin son zamanlarında cemiyetin büsbütün hassas hâle geldiği bir zamanda tiyatro eserleri büsbütün ürkülen ve endişe yaratan bir siyasî metin olarak görülmeye başlandılar ve teftişleri büsbütün ehemmiyet kazandı. Tiyatroların ilk açıldıkları andan itibaren büyük bir alâka gördükleri ve bundan dolayı da teftişlerine ehemmiyet verildiği anlaşılıyor.¹⁷³ Her şeyden evvel piyeslerin metinleri önceleri Matbuat Müdürlüğü (Dahiliye Nezareti) ve daha sonra Maarif Nezareti tarafından okunup, oynanabileceği hususunda, tasdik ediliyordu.¹⁷⁴ Tiyatro eserlerine “*efkâr-ı muzırna derc*” olduğu ikazını yapan Maarif Nezareti bunların oynatılmamasının temin işini de Zaptiye’ye havale ediyordu (4 Temmuz 1873).¹⁷⁵

Bizzat padişahın tiyatrolarda oynanan piyesleri yakından takip ettiği ve bilhassa oyunları halkı yetiştirmek veya ahlâkı ifsad etmek noktasından değerlendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁶

Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti

Salı ve Perşembe günlerinin akşamında Gedikpaşa’da kâin Osmanlı Tiyatrosu’nda Çerkes Özdenler ve Çengi namlarıyla icra-yı lübiyat edilmiş olduğu manzur-ı âli-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş olan Tercüman-ı Hakikat gazetesi münderecatından müsteban olmuştur. Tiyatrolarda icra olunan lübiyatın ahlâk-ı ahali üzerine tesirat-ı maddiye ve maneviyesi ve bu oyunların ne gibi esbâba müstenit olarak icra olunduğu taraf-ı eşref-i cenab-ı tac-dârîden geçende irad edilmiş olan mülâhazat-ı isabet-ıyattan iktibas ile dahi nezd-i sâmi-i fehimânelerinde musaddak olup çünkü bir memlekette tiyatrolarda icra olunan lübiyatın ahali-i memleketin tehzib-i ahlâkına hizmet etmesi lâzım gelir iken bu nokta-i mühime lübiyatın müretteplerince asla nazar-ı ehemmiyete alınmayarak hürriyet kelimesinin dahi hadd-i mâruf ve meşruunu tecavüz ile birtakım münasebetsiz oyunlar icra olunmakta olduğuna binaen bundan böyle bu mi-

172 Metni için bkz. *Muharrerat-ı Nadire*, s. 108.

173 Edirne’de gördüğü alâka için bkz. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hâtıraları*, Ankara, 1957, s. 9.

174 BOA-Evrak Odası Defterleri, Nu. 105, s. 150 ve 316.

175 BOA-Maarif Ayniyat Defteri, Nu. 1070, Evrak Nu. 68.

176 BOA-İ. Dahiliye, Nu. 74108.

süllû mugayir-i âdâb ve âdât ve müfsid-i ahlâk olan oyunların külliyyen men'ine fevkalâde dikkat ve itina edilmesi ve vakıa tiyatrolar müfettişi nâmıyla bir memur müstahdem ise de bu adamın dahi bi-hakkın ifa-yı vazife etmemekte olduğu cihetle kendisine tenbihat-ı ekide-i müessirenin icrası ve bu bâbta taraf-ı sâmi-i sadâretpenahilerinden ittihaz ve icra buyurulacak tedabir-i muntazranın serian arz-ı atebe-i ulya kılınması mukteza-yı emr ü ferman-ı hazret-i pa-dişahîden bulunmuş olmakla ol-bâbta emr ü ferman hazret-i veliyyülemrindir. fi 2 Safer 302 ve fi 8 Teşrinisânî 300 (21 Kasım 1884).

Vilâyetlerde oynanan oyunların da yakın bir takibe alındığı anlaşılmaktadır. Yazarı Âlî Bey'in valisi olduğu bir zamanda Trabzon'da oynanan *Hazret-i Yusuf* isimli piyes de tahkikattan kurtulamamıştı. Bunun sebebini tahmin etmek hiç de zor olmasa gerektir. Çünkü bu piyes ile kardeşleri tarafından kuyuya atılan Hazret-i Yusuf ile saltanatta haksızlığa uğrayan V. Murat arasında bir bağ kuruyor ve kaderlerinin benzerliğine işaret edildiğine inanılıyordu.¹⁷⁷

Beyoğlu'nda oynanacak eserler için Belediye Müdürü Macit Bey ile Mutasarrıflıktan ve Maarif'ten tayin edilecek memurlardan müteşekkil bir heyete teftiş vazifesi verilmişti. Ayrıca Galata, İstanbul ve Üsküdar'daki tiyatrolarda oynanacak eserlerin de "*âdâb ve âdât-ı milliyeye muvafık ve tezhib-i ahlâka hâdim şeyler olması*" için ne gibi çalışmaların yapılabileceği soruluyor ve nizam-nâme lâyihası yapılması Başkıtabet Dairesi'nden isteniyordu (9 Aralık 1890).¹⁷⁸ Tiyatrolara dair sansür talimatının bu sırada tanzim edildiği anlaşılmaktadır.

Piyeslerdeki farklı ahlâk telâkkilerinden ve siyasî telmihlerden duyulan endişeler tiyatrolar hakkındaki talimatın¹⁷⁹ da hemen her satırına sinmiş gibidir.

İcrasına talep olunacak tiyatro piyesleri hakkında Zaptiye Nezareti sansür talimatı

Birinci madde: Menafi-i hükûmete ve bilcümle edyan ve mezahibe veyahut hükümdaranın ve zîr-i idarelerinde bulunan hükümetlerinden birine rumuzlu veya ibhamlı olup ve hükümet-i seniyenin menafi-i esasiyesine mugayir ve halkın galeyân-ı efkârını mucip olacak ve inzibata dokunacak sözleri havi olan piyeslerin icrası memnudur.

İkinci madde: Ruhsat-ı resmîyeyi haiz bulunan lubiyata kisve-i İslâmiye ve muhadderat-ı müslimeye mahsus yaşmak ve ferace ve çarşaf ve başörtüsü ve alaturka cübbe yeni ve eski enteri ve kavuk ve sarık ve rahip ve haham ve emsâli cübekât-ı ruhaniyeye müşabih libas ve kıyafetler kat'iyen memnudur.

Üçüncü madde: Alelumum oyunlarda teşhir-i nâm ve sıfatı ve hükûmat ve mil-i-i mevcudeden birinin şân ve galibiyetini ilân ve diğerinin mağlûbiyetini mutazammın sözler söylenmesi veyahut bir hükûmetin bayrağını büyük gösterip ona mukabil diğer bir hükûmet bayrağının makam-ı istihfafta ve oyuncak

¹⁷⁷ Bu hâdise ve Âlî Bey için bkz. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, İstanbul, 2001, s. 148-155.

¹⁷⁸ BOA-İ. Dahiliye, Nu. 93908.

¹⁷⁹ Metni için bkz. Serkis Karakoç, *a.g.e.*, c. XXXIII, Nu. 68; Baha Dürder, "Tiyatroda Sansür", *Türk Dili*, Haziran 1963, sy. 141, s. 504.

şeklinde teşhir olunması ve isyan ve muharebat tasviri kat'iyen memnudur.

Dördüncü madde: İçtimaat-ı muzırıraya dair siyasî veyahut mezahip ve millet aleyhinde istihza yollu telif ve tercüme edilip li-ecli't-tasdik irae olunan tiyatro piyesleri sansür memurları tarafından zabt ve müsadere olunur.

Beşinci madde: Millî oyun icra eden kumpanyaların esna-yı lûbiyatta âdât ve âdâb-ı milliyeye mugayir olarak meselâ cebren kız kaçırılması veyahut taklitleri icrası gibi çirkin ve şiar-ı İslâmiye'ye mübayin lûbiyat da memnudur.

Altıncı madde: Binbir Gece hikâyelerinin hiçbirinin tiyatro suretinde icrası caiz olamaz.

Yurt dışından gelen ve muzır olduğuna karar verilen eserlerin sadece oynatılmaları değil, aynı zamanda ithali ve satışı da yasaklanmaktaydı. 1887'de Paris'te basılan ve Beyoğlu'nda yeni açılan Fransız Tiyatrosu'nda oynatılmak istenen (14 Aralık 1890) *Jozefin* isimli oyun “*münderecatı meyanında din-i mübin-i İslâm'a dokunur bir hayli müzeyyifane sözler bulunmuş*” olduğu gerekçesiyle böyle bir yasaklanmaya tâbi tutulmuştu.¹⁸⁰ Bunun için Zaptiye Nezareti'nin memur miktarı kifayet etmediği için yeni memurların alınması ve maaşlarının artırılması ve yakındaki polis merkezlerinden lisan-âşına memurların gönderilmesi isteniyordu (31 Mayıs 1892).¹⁸¹ Rumca eserler için de Rum vatandaşlardan memur istihdam edildiği görülüyordu.¹⁸² Burada sadece yerli değil, ecnebî eserler de bir endişe kaynağı olarak kabul edilmeye başlandı. Cemiyet zaten hassas bir hissî dengede iken yeni çalkantılar veya tartışmalara kapıyı kapalı tutmak arzu edilen tek şeydi.

Elde bulunan yasaklama gerekçeleri biraz daha açık bir fikir elde etme imkânı vermektedir.¹⁸³ Buna göre *İki Gencin Serencamı yahut Ayrılık*, âdab-ı İslâmiyeye mugayir ve ahlâk-ı hamideyi muhill ve muaşaka-yı müfriteyi musavver (28 Ocak 1889); *Duvarcılar-Demirciler* (Abdürrezzak) âdât-ı milliyeye mugayir (15 Kasım 1892); *Gavo Minar ve Şurekâsı*, ahlâk ve âdaba mugayir bulunmasından dolayı neşri caiz olamayacağı ve matbu nüshalarının meni (1 Mart 1892);¹⁸⁴ *Bir Kadının Cinayeti* (11 Ağustos 1891), *Timsal-i Aşk* (22 Eylül 1891) ve *Hain Cariye* (17 Aralık 1886) isimli piyesler de yine âdaba mugayir oldukları için yasaklanmıştı. *Leblebici Horhor* daha önce yasaklandığı için yeni müracaatına da menfi cevap verilmişti (23 Ağustos 1888). Yine *Köroğlu* (9 Aralık 1890) ve *Zavallı Çocuk* (14 Ekim 1892) daha önce Zaptiye Nezareti tarafından yasaklanmış oldukları için oynanmasına izin verilmesi bahis mevzuu değildi. *Nevyork Taciri* (29 Tem-

180 BOA-İ. Dahiliye, Nu. 94716.

181 BOA-İ. Dahiliye, Nu. 100523; Tiyatroları teftiş eden heyetler için bkz. Sâlnâme-1312, s. 464-466; 1314, s. 510; 1317, s. 348.

182 BOA-İ. Dahiliye, Nu. 72868.

183 Baha Dürder, “Tiyatroda Sansür”, *Türk Dili*, Eylül 1963, sy. 144, s. 796-797.

184 P. E. J. Gondinet'in bu komedisinin Direktör Âli Bey tarafından yapılan tercümesi valiliği esnasında Trabzon'da (1891) basılmıştı. Ayrıca bkz. Baha Dürder, a.g.m., s. 798.

muz 1889) ve *Ebulûlâ yahut Mürüvvet* (Hasan Bedrettin-Mehmet Rifat, 30 Eylül 1889)¹⁸⁵ piyesleri siyaseten mahzurlu görüldükleri için yasaklandı. *Peri Kızı* (Ahmet Fahri) münderecatı hurafattan ve hezeyandan ibaret olduğu için tab' ve neşrine (27 Ağustos 1889); *Seyyareler* (Direktör Âli)¹⁸⁶ komedisine ise hezeyan kabilinden olduğu için oynanmasına izin verilmemişti (25 Mart 1890). Tabi oynanmasına izin verilmeyen piyeslerin basılması da mümkün olamıyordu. Bu arada bir talebe tarafından tercüme edildiği için *Karmelit* piyesi de reddedilmişti (22 Temmuz 1891). Bu sıralarda bu gibi bir iş talebelerin korunması gereken kötü ve tehlikeli bir edebiyat zevki olarak görülüyordu. Basit sebeplerle de piyeslerin yasaklandığı oluyordu.¹⁸⁷ Nitekim Galata'da Amerika tiyatrosu muharriri Mehmet Arif'in *Leylâ ile Mecnun* isimli piyesi imlâsı serapa yanlış olduğu için reddedildi (17 Aralık 1886). Diğer taraftan hiçbir peygamber hakkında tenkide müsaade edilmemesi dolayısıyla mevzuu *Tevrat*'tan alınan İspanyolca *Ester* piyesi de icrası yasaklanan oyunlar arasında yer aldı (30 mart 1892). *Meyus Peder yahut Kahramanâne Sarf-ı Himmət* isimli eser ise muhtevasında cinayetler bulunduğu için tabına izin verilmemişti (20 Aralık 1893). *Amerikan Yamyamları* isimli piyes ise mahzurlu bulunmuştu (13 Şubat 1892). Bazı küçük metin tashihleri veya isim değişikliklerinden sonra basılmasına ve oynanmasına izin verilen piyesler de vardı.¹⁸⁸

Hepsi için olmasa bile bâzı piyeslerin yasaklanma gerekçeleri bile çok mühim bilgileri ihtiva etmekte ve yorum imkânı vermektedir. Bu cümleden olarak yasaklanan piyes sayısı hakkında bir fikir vermek için istatistikî bir çerçeve ortaya koymak da mümkündür. Arakel Kitaphanesi'nin 1301 senesi katalogunda (s. 147-171) bulunan 114 piyesten 1318 Yasaknâmesi'nde yasaklar arasında bulunanların sayısı sadece 18'dir. Bu duruma göre eserlerin yaklaşık olarak yüzde 16'sı yasaklanmış bulunmaktadır ve bu nispet tiyatro yasakları hakkındaki aşırı yorumların haksızlığını göstermesi bakımından mühimdir. Facialar içinde yuvarlanan cemiyet ayrıca hayâl perdesinde de yeni facialara, yâni facia (trajedi) türünden eserlere geçit vermemişti. Bilhassa ilk zamanlarda bu türden eserlerin, tıpkı diğer edebî eserler gibi, büyük alâka gördükleri ve halk tarafından okundukları dikkati çekmektedir. Bu itibarla bunların sadece oynanmaları değil, basılıp neşredilmeleri de büyük bir hassasiyetle takip edilmiştir. Bir bakıma bunlar arasında önce ruhsatla basılanlar da sonra yasaklanmıştır. Bu gibi piyeslerden *Feryad*'ın çıkış ilânı bu yasakların ruhu hakkında bir fikir vermektedir.¹⁸⁹

185 Baha Dürder (a.g.m., s. 797) bu piyesin Abdürrezzak tarafından gönderildiğini yazmakla yetinir ve yazarlarından bahsetmez. İsmi de yanlış (Ebülfeda) verir.

186 Baha Dürder (a.g.m., s. 797) ismini Sehhareler şeklinde veriyor.

187 Bu yasağın diğer türler için bir kaide olmadığına dikkat çekmek gerekiyor. Mekteb-i Sultani talebesinden Mehmet Ziver'in bir kitabı (*Tecrübe-i Kalem yahut Anibal*, İstanbul, 1303, 80 s.) bu yolda bir örnek teşkil etmektedir.

188 Baha Dürder, a.g.m., s. 797-798.

189 *Musavver Medeniyet*, Nu. 8 (16 R. âhr 1292-10 Mayıs 1291), s. 127.

“Feryat ünvanıyla bu kere mevki-i intişara çıkarılan dört fasıl, beş manzaradan mürettep acıklı bir tiyatro oyununun münderecatı şive-i lisan-ı Osmanîye mahsus parlak parlak efkâr-ı bediâne ve gizli gizli hissiyat-ı âşıkâne ile müzeyyen bir eser-i rengin olduğu ve her kitap satılan mahâllerde bulunduğu erbab-ı mütalâya ilân olunur.”

II. Abdülhamit devrinde sadece yurt içindekiler değil, dışarıda oynatılmak istenen tiyatro eserleri de hassasiyetle ve kararlılıkla takip edilmiş ve bunlardan bir kısmının oynatılmaması için büyük bir gayret gösterilmiş ve başarıya da ulaşılmıştır. Bunların en tanınmış Vicomte Henri de Bornier’in *Muhammed* ismiyle yazdığı manzum dramıdır. Bu eserin sadece Fransa’da (1888) değil, İngiltere’de de (1890) oynatılmasına diplomatik çalışmalar neticesinde mâni olunmuştu. Yine Paris’te (1900) *Muhammed’in Cenneti* ve Roma’da (1893) *II. Mehmet* isimli tiyatroların oynatılmasına, aynı şekilde, karşı çıkmış ve aynı netice alınmıştı.¹⁹⁰

b. Yasaklanan Tiyatroların Listesi:

1. Facialı Tiyatro. Burada cemiyeti aşırı heyecana sürükleyen tiyatro eserlerinin kastedildiği anlaşılıyor. Şu veya bu şekilde hissi dalgalanmalara sebep olan her türlü esere karşı bir tavır görülüyor. Burada ilk hatıra gelmesi gereken eserler Abdülhak Hamid’in hissi ve tarihî tiyatroları ve bu türün başkaları tarafından yazılan diğer örnekleri olmalıdır.¹⁹¹
2. A. Griboiedov, *Akıldan Belâ*, çev. Mehmet Murat, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1300, 118 s.: İsmail Habib’e göre Rus edebiyatından Türkçe’ye tercüme edilen ilk eserdir. Sırf zekasından dolayı felaketlere uğrayan bir adamın tiyatro şeklindeki hikâyesinden ibarettir. M. Murat Bey, kendisi ile piyes kahramanı arasında bir kader benzerliği kurmuş olsa gerektir.
3. (Namık) Kemal, *Akif Bey*, (İstanbul): Hayâl Matbaası, 1290, 188 s.: Aynı scene yapılmış 186 sayfalık bir baskısı daha var.
4. Kemal Bey, *Celaleddin Harzemşah*, Kahire: Kanun-ı Esasî Matbaası, 1315, (69)+414+1 s.
5. Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre*, (İstanbul), 1307, 156 s.
6. Kemal Bey, *Zavallı Çocuk*, İstanbul: Şark Matbaası, 1290, 83+1 s.
7. Chateaubriand, *Atala yahud Amerika Vahşileri*, çev. Rezaizade Ekrem, İstanbul: Camlı Han Matbaa-i Fehmi, 1290, 5+108 s.
8. *Binbirdirek* piyesi. *Tayyarzade yahut Binbirdirek Vak’ası* ismini taşıyan bu eserin ilk Türk tiyatro oyuncularından Ahmet Necip ile Güllü Agop tarafından yazıldığı ifade edilmektedir.

190 Geniş bilgi için bkz. Ziyad EbuZZiya, “Abdülhamid’in Dini, Millî Hassasiyeti ve Avrupa’da Yasaklattığı Piyeler”, *Zaman*, 6 Aralık 1990, s. 2 ve 7 Aralık 1990, s. 2 ve 10.

191 Abdülhak Hamid’in eserleri hakkında yazdıkları için bkz. İnci Enginün (haz.), *Abdülhak Hamid’in Hatıraları*, İstanbul, 1994, s. 126, 208, 229 ve 399-423. Eserler hakkında bir araştırma için bkz. Gündüz Akıncı, *Abdülhak Hâmit Tarhan*, Ankara, 1954, s. 26-210.

9. Abdülhak Hamit, *Duhter-i Hindu*, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1292, 198 s.: Aynı sene, yine aynı matbaada yapılmış başka bir baskısı (109+3 s.) daha var.
10. Abdülhak Hamit, *Eşber*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1297, 160 s.
11. Abdülhak Hamit, *İçli Kız*, İstanbul: Basiret Matbaası, 1291, 96 s. Aynı hacimde kaçak bir tabı var.
12. Abdülhak Hamit, *Macera-yı Aşk*, İstanbul, (1290), 4+272 s. Camlı Han Fehmi Efendi Matbaası.
13. Abdülhak Hamit, *Nazife yahut Fedâ-yı Hamiyet*, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1293, 16 s. Gırnatalı Arap kızı Nazife ile kendisine âşık olan İspanya kralı ve Gırnata'yı zapt eden Ferdinando'nun bulunduğu iki kişilik bir manzum tiyatrodur. Kralın aşkını reddeden Nazife sonunda intihar eder.
14. Abdülhak Hamit, *Nesteren*, (Mukaffa bir facia), (İstanbul), 1878, 215+1 s.
15. Abdülhak Hamit, *Sabr ü Sebat*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, (1875), 143 s.
16. Abdülhak Hamit, *Târık yahut Endülüs Fethi*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1296, 296 s.
17. Abdülhak Hamit, *Tezer yahut Melik Abdurrahman-ı Sâlis*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1297, 127 s. "Abdülhak Hamit Beyin âsâr-ı nefisesinden olup manzum ve kavafi-i müfideyi havi ve fesat olan pazarın sonu kesat olduğunu muhtevi bir facia-yı tarihiyedir."
18. Abdülhak Hamit, *Zeynep*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1324, 207 s. "Manzum ve mensur faciadır."
19. S. Talât, *Feryad*, İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1292, 6+130 s. Aynı sene yapılmış (7+130 s.) kaçak bir baskısı var.
20. Hüsamettin, *Fitne-i Şükri* serlevhasıyla tiyatro risâlesi, (İstanbul), fi 5 Muharrem sene 1290, 64 s. Maarif Nezaret-i celilesinin ruhsatıyla Topخانه-i Âmire'de tab ü temsil olunmuştur. Tekrar tabı muharririn olup muvafakati istihsal olunmadıkça tiyatrodâ dahi oynanmayacaktır. Fiyatı bir çeyrek mecdiyedir.
21. İsmail Hakkı, *Hain Birader yahut Eden Bulur*, İstanbul: La Türki Matbaası, 1297, 126 s.
22. Ali Ferruh, *Huşenk*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1303. 160 s.
23. *Leblebici Horhor*, İstanbul, ts., 11 s.
24. Şemseddin Sami, *Seydi Yahya*, Beş fasıldan ibaret facia, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1292, 191+1 s. "Beş fasıldan ibaret facia: Matbuat-ı Ceyyide: 2". Mevzuunu Endülüs tarihinden almaktadır. Yasakname'de (1318 s. 3) ismi "Matbuat-ı Cedide yahut Seyyid Yahya" şeklindedir.

25. Şemsi, *Mücazat-Facia*, dört fasıl-dört perde, İstanbul, 1291, 110+2 s. Birinci defa olarak Zartanyan Matbaasında basılmıştır. Kapakta eserin ismi *Mücazat-Facia* şeklinde kayıtlıdır. Eserin yasaklanmasındaki temel sebep “*facia*” tavsifinde bulunmaktadır.
26. *Ester*.
27. T[evfik] Abdi, *Zavallı Kızcağız*, İstanbul, 1291, 192 s. Aynı sene yapılmış 150 sayfalık bir baskısı daha var. Ermeni harfli baskısında ismine “yâni Beyoğlu’nda bir vukuat eser” tavsifi eklenmiştir.

3. Edebiyata Dair Müntahabat Kitapları

1. Mustafa Reşit, *Âsâr-ı Meşahir*, Cüz: 1-2, İstanbul: Matbaa-i Ebuzyiya, 1303, 288 s.
2. Mustafa Reşit, *Bedayi’ü’l-İnşa*, İstanbul: Matbaa-i A. K. Tozluyan, 1302, 288 s.
3. Mustafa Reşit, *Müntahabat-ı Cedide*, Kısım-ı evvel: Nesir, İstanbul, 1302, 384 s. Civelekyan Matbaası; Kısım-ı sâni: Nazım, 1303, 384 s. Karabet ve Kaspar Matbaası. Mustafa Reşit Bey tarafından tertip olunan bu müntahabat hakkındaki tezkereden sadece bu değil, aynı zamanda diğer eserleri, yâni mecmuaları hakkında da yasak kararı alındığı anlaşılmaktadır. Kitapları hakkında gümrük kapılarına yazılan tezkere yasakların mantığını izah bakımından da mühimdir:¹⁹²

Bi’l-cümle Rüsûmat Nezaretlerine

“Mustafa Reşit bey tarafından çıkarılmakta olan Müntahabat-ı Cedide’nin nazım kısmını câmi olan ikinci cildinin münderecatıyla Gayret ve Hamiyet ve Sebat ve Gülşen nâmındaki risâle-i mevkutelerin muhteviyatı âsâr-ı muzır ve fâsideyi câmi olmasına binaen gerek Müntahabat’ın ve gerek resâil-i mezkûrenin men-i intiş’arı ve müntahabat-ı cedidenin zikr olunan ikinci kısmının ve daha bu gibi resâil-i muzır bulunduğ hâlde onların nusah-ı mevcudesinin dahi toplattırılması ve bir de bundan böyle o misûllu mevkuf ve gayri-mevkuf resâil-i muzırın neşrine ruhsat verilmemek için mumurlarına tenbihat-ı ekide ve müessire icra kılınması mukteza-yı irade-i seniye-i hilâfet-penâhiden bulunduğu ve keyfiyet Dahiliye ve Maarif nezaret-i celilelerine dahi bildirildiği beyanıyla emanet-i muhlisice de icâb-ı hâlin icrası şeref-vârit olan yüz kırk dokuz numaralı ve 9 T. sâni sene 1302 tarihli tezkere-i aliye-i cenâb-ı sadâret-penâhîde irade ve ferman buyurulmuş ve işbu tahrirat-ı muhlisinin daire-i nezaret-i behiyelerinde kâin idarelerin miktarına nisbetle ... kıta nusah-ı matbuası leffen gönderilmiş olduğundan bunların zikr olunan idarelere hemen irsâl olunarak marü’z-zikr resâil-i mezkûre ile Müntahabat-ı cedide ikinci kısmının gümrüklerden imrarı hâlinde ahz ve zaptıyla imrarına kat’a cevaz gösterilme-

192 Mevadd-ı Mühimme, c. V, s. 255.

mesi hususunun tavsiye ve iş'arına himmet buyurmaları siyakında terkim-i şukka-i muhlisiye ibtidar kılındı.

Dersaadet Gümrükleri Nezaretlerine

Mustafa Reşit Bey tarafından çıkarılmakta olan Müntahabat-ı cedidenin nazım kısmının câmi olan ikinci cildiyle Gayret ve Hamiyet ve Gülşen nâmındaki risâle-i mevkutelerin imrarına müsaade olunmaması hakkında taşra Rûsûmat nezaretlerine yazılan tahrirat-ı muhlisinin bir kıt'a nusah-ı matbuası leffen gönderilmiş olduğundan mucebince hareket olunarak bunların imrar ettirilmemesine ziyadesiyle dikkat ve itina edilmesi zımında lâzım gelenlere tenbihat-ı şedide icra ettirilmesi hususuna himmet. Fi 27 Safer sene 1304 ve fi 12 T. sâni sene 1302. Kayıt numarası: 368.

4. *Münşeât-ı Aziziye fi Âsâr-ı Osmaniye*, İstanbul, 1303, 332+4 s. Cemal Efendi Matbaası. Yedi baskısı bulunan bir münşeât kitabıdır.

4. Tarihe Dair Eserler

1. Vasa Paşa, *Arnavutluk ve Arnavutlar*, çev. A. D., İstanbul: Mihran Matbaası, 1297, 144 s.
2. Ahmet Midhat, *Arnavutlar ve Solyotlar*, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1305, 221 s.
3. (Namık Kemal), *Tercüme-i hâl-i Nevruz Bey*, İstanbul: Matbaa-i EbuZZiya, 1305, 59 s.
4. Kemal Bey, *Evrak-ı Perişan*, Matbaa-i Osmaniye, 1301, 379 s.
5. Ziya Paşa, *Endülüis Tarihi*, İstanbul: Karabet ve Kaspar Matbaası, 1304-1305, 4 cilt. Bu kitap daha önce (1276-1280) iki cilt halinde basılmıştı.
6. Dö Freal, *Engizisyon Esrarı*, çev. Hüseyin Nazım, İstanbul: Hacı İzzet Efendi Matbaası, 1296, 733 s.
7. Ahmet Vefik, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302, 295 s. Kitabın on birinci ve 1908 öncesindeki son baskısıdır.
8. Mehmet Mazhar Fevzi, *Haber-i Sahih*, c. I, İstanbul: Numaralı Matbaa, 1290, 5+305+5 s.; c. I, İstanbul: Numaralı Matbaa, 1290, 240 s., 13; c. III-IV, İstanbul: La Türki ve Şark Matbaası, 1291-1292, 311 s.- 443+1 s.; c. V, İstanbul: Hacı İzzet Matbaası, 1293, 435+11 s.
9. Ahmet Cevdet, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, İstanbul: Bâbiâli caddesi 20 Numaralı Matbaa, 1306 150+1 s. Aynı sene biri bu matbaada, diğeri Dikran Karabetyan Matbaasında yapılmış iki baskısı daha vardır.
10. Midhat Paşa, *Memalik-i Osmaniye'nin Mazi, Hâl ve İstikbâli*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1295, 38 s.
11. Selim Sabit, *Muhtasar Tarih-i Osmanî*, İstanbul, 1301, 38 s. Matbaa-i Osmaniye. Dört kere İstanbul'da, bir kere de Hicaz Vilayet Matbaasında basıldı. Selim Sabit Efendi'nin bu eserinin listeye girmesine sebep olan kıs-

mı, siyasî bakımdan yasaklamanın çok dikkate değer bir örneğini teşkil etmektedir.¹⁹³ Bu satırlar hem devrin Abdülaziz'in katledildiği yolundaki temel kanaati ile çatışmakta, hem de gerekçesi ortaya çıktığı zaman hâl-li tabîi gören bir mantığa ters düşmekteydi:

“Abdülaziz(in) evâhır-ı saltanatlarında umûr-ı idareye bazı mertebe sekte geldiğinde müşarünileyh hâl olunup yerine Sultan Murad-ı hâmis iclâs edilmiş ve bir ay sonra Abdülaziz kendi kendini telef etmiş(tir).”

12. Hayrettin Paşa, *Mukaddime-i Akvemü'l-Mesalik fi Marifet-i Ahvali'l-Memalik*, çev. Abdurrahman Süreyya, İstanbul: el-Cevaib Matbaası, 1296, 5+147 s.
13. Sadık Rifat Paşa, *Müntahabat-ı Sadık Rifat Paşa*, İstanbul, 1289-1293. Paşa'nın eserleri bu başlık altında ve bu seneler arasında on bir cüz halinde, büyük oğlu Mehmet Rauf Paşa tarafından bastırılmıştır. Bunlardan *Risâle-i Ahlâk* adlı eserinin 42 baskısı yapılmıştır.
14. Suavi, *Tarih-i Efkâr*. Ali Suavi'nin bu eseri kataloglarda görünmemektedir.
15. Hikmet Şerif, *Tarih-i Siyam*, Trablusşam: Matbaatü'l-Belâga, 1316, 88 s.
16. *Tarihü't-Tevarih*. Bu kitabın sadece İstanbul'da basıldığı belirtilmiştir. Özege katalogunda bu isimle bir kitap bulunamamıştır.
17. Murat, *Tarih-i Umumî*, İstanbul, 1298-1299, c. I-VI. Muhtelif matbaalarda takım halinde üç, bazı ciltleri ise dört kere basıldı.
18. Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılâp*, I. Kısım, İstanbul: Takvimhane, 1294, 440 s.; II. Kısım, 1295, 1+419 s.
19. Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1293, 3+4+259 s.

5. Haritalar

1. Mehmet Hulûsi, *Asya haritası*.

6. Halk Edebiyatı kitapları

1. *Âşık Garib Divanı, Menâkıb-ı Şerh-i Âşık Garib*, İstanbul, 128 s. 1265 senesi Rebiü'l-âhır evahirinde Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire taş dest-gâhında tab' ve temsil kılındı.
2. *Âşık Kerem Divanı*, (İstanbul), 1311, 72 s. Taşbaskı.
3. *Âşık Ömer Divanı*, (İstanbul), 1317, 32 s. Taşbaskı.

193 Geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, “Bir Kaderi Değiştiren Kitap: Selim Sabit Efendi ve Eseri Muhtasar Tarih-i Osmanî”, *a.g.e.*, s. 268-276.

4. *Hikâye-i Billûr Köşk ile Elmas Sefîne*, ts., 202 s.
5. Her gûnâ destanlar.
6. *Hamzanâme*.
7. *Seyyid Battal*.
8. *Ebu Ali Sina Hikâyesi* (Hikâye-i Ebu Ali ibn Sina), İstanbul: Hüseyin Efendi Matbaası, 1302, 191 s. Taşbaskı.: İbni Sina, ilmî ve tarihî şahsiyetini korumak için hakkındaki kitapların yasaklandığı en mühim şahsiyetlerin başında gelmektedir. Sadece hakkındaki hikâye yasaklanmamış, bu meydana *Kitab-ı Şifa* isimli ünlü eseri de bir jurnal neticesinde, baskı esnasında yasaklanarak basılmış olan sayfaları yakılmıştı. İfade edildiğine göre kitap Memalik-i Mahruse'de yalnız iki nüshası bulunduğu için Maarif tahsisatından para ayrılarak bastırılmak istenmiş, ancak tashihine memur edilen Sâmipaşazâde Suphi Paşa'ya yardım eden ve ismi bildirilmeyen birinin "âsâr-ı muzır"dan olduğu yolunda bir beyanda bulunması üzerine o zamana kadar basılmış olan formaları vazifeli memurlar tarafından yakılmıştı.¹⁹⁴
9. *Hikâye-i Ferhat ile Şirin*, İstanbul, 1265, 64 s. "İşbu hikâye-i acibe 1265 senesi zilkade-i şerifesinin evahırında Basmahane-i Âmire'de raci-i lûtf-ı ilâhî Recaî'nin marifet ve nezaretiyle tab ü temsil olunmuştur". Bu, birçok defa basılan kitabın ilk baskısıdır.
10. *Firuznâme*, İstanbul, 1308, c. I, Kitap: 1-6, 701 s.; c. 2, Kitap: 1-2, 270 s. Basturan: Maliye keetebesinden Mesut. Bu kitabın basıldığı matbaa kayıtlı değildir.
11. Nizamî-i Gencevî, (Çev. Emin Yümnî), *Tercüme-i Hikâye-i Heft-peyker*, İstanbul, 1289, 7 cilt. 112+112+111+111+111+111+111 s. Kitap, 1925'te Matbaa-i Ahmet Kamil'de Kitapçı Yusuf Ziya tarafından bastırıldı (512 s.).
12. *Köroğlu*, (İstanbul), 1307, 15 s. Taşbaskı. *Meşhur Köroğlu* ismiyle de defalarca basıldı.
13. *Hikâye-i Leyla vü Mecnun*, İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-Âmire, 1254, 87 s.
14. *Melikşah ile Güllühan*, İstanbul, ts., 23 s. Taşbaskı.
15. *Hoca Nasrettin*, İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l-Âmire, 1253, 41 s.
16. *Hikâye-i Şah İsmail ve Gülizar*, (*Divan-ı Âşık Ömer* kenarında), İstanbul: Tophâne-i Âmire matbaası, 1271.
17. *Tahir ile Zühre*, İstanbul: Basmahâne-i Âmire, 1266, 64 s.

194 Sait Paşa'nın Hâtratu, İstanbul, 1328, c. I, s. 173. Hâdiseyi anlatan Paşa hâlâ bu eserin siyasetle alakasını hâledeemediğinden ve aynı zamanda *Lisanü'l-Arab*'in basılması yolundaki gayretlerinden de bahseder.

18. *Tarih-i Kırk Vezir*, İstanbul: Mehmet Cemal Efendi Matbaası, 1303, 347 s. Kitap, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra üç kere daha basıldı.
19. *Tûtinâme*. Önce Bulak Matbaası'nda (Mısır) basılan (1253, 1254, 1255) bu ünlü Şark klâsiği daha sonra da İstanbul'da, Matbaa-i Âmire ve diğer matbaalarda defalarca basılmıştır.
20. *Yedi Âlimler Hikâyesi*, İstanbul: Basiret Matbaası, 1289, 175 s. Kitap eski harflerle altı kere daha basıldı. Yeni harfli baskıları da var.

7. Divanlar ve Diğer Şiir Kitapları

1. *Avni Bey*, Divan, İstanbul, 1306, 175 s.
2. *Bakî'nin Eş'ar-ı Müntahabesi*, Ş. Sami (seçen), İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1317, 112 s.
3. Abdülhak Hamit, *Hacle*, İstanbul: A. K. Tozluyan, 1303, 30 s.
4. Abdülhak Hamid, *Makber*, İstanbul: Matbaa-i A. K. Tozluyan, 1303, 117 s.
5. Abdülhak Hamit, *Ölü*, İstanbul: Dikran Karabetyan Matbaası, 1303, 20 s. *Makber*'in devamı sayılan kitaptır.
6. Abdülhak Hamit, *Sahra*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1294, 59 s.
5. Kazım Paşa, *Mekalid-i Aşk*, İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası, 1306, 60 s.
6. Ziya Paşa, *Terkib-i Bend ve Terci-i Bend*, İstanbul: Mühendis Ohannes Matbaası, 1289, 12+12 s.

8. Denemeler

1. Şerefeddin Mağmumî, *Başlangıç*, İstanbul: İstevan Matbaası, 1306, 64 s.
2. Kemal Bey, *Mukaddeme-i Celal*, İstanbul: Matbaa-i Ebuzyiya, 1309, 96 s.

9. Jön Türk Neşriyatı

Yurt dışında basılan yüzlerce Jön Türk neşriyatının kaideten hepsi yasaktı. Ancak bu listeye sadece o zamana kadar basılanlardan ele geçirilmiş olanların isimleri girebilmiştir.

1. Tunalı Hilmi, *Birinci Hutbe*, ts.
2. Tunalı Hilmi, *İkinci Hutbe*.
3. Namık Kemal, *Celaleddin Harzemşah*. Namık Kemal'in bu eseri mukaddemesiyle beraber Mısır'da Rodoslu Salih Cemal tarafından Kanun-ı Esasî matbaasında basılmıştır (1315, 414 s.). Bu baskıda *Mukaddeme-i Celâl'in* sansürsüz ve tam bir metni bulunmaktadır. İstanbul'da Ebuzyiya tarafından basılanlarda bazı cümleler sansür tarafından çıkarılmıştır.

10. Fal Kitapları

1. Fal kitapları.
2. *Melhame-i Cevrî*, İstanbul: Tabhane-i Âmire, 1272, 1+178 s. Taşbaskı. Kitap 1040'da Farsça yazılmış ve 1045'te Selahaddin Cevrî tarafından nazmen Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu türden eserler İslâm düşüncesinde tamamen yasaktır.
1. Osmanlı cemiyetinde fal kitapları ve gaipten haber verme büyük yasaklar arasındaydı.
2. *Yıldıznâme*, (İstanbul): Tophane-i Âmire istihkâm Alayları Taş Destgâhları, 1274, 71 s. Daha sonra yapılmış beş baskısı daha var.

11. Hukuk Kitapları

1. M. Bluntschli, *Hukuk-ı Beyne'd-Düvel-i Kanunî*, çev: Yusuf Ziya Paşa, İstanbul: Vakıf Gazetesi Matbaası, 1297, 2+130 s.
2. P. Namur, *Medhal-i İlm-i Hukuk*, çev. Münif Paşa, İstanbul: Mekteb-i Sani-i Şâhâne Matbaası, 1299, 236 s.
3. Serkis Karakoç, *Miftah-ı Kavanin-i Osmaniye*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1309, 113 s., Taşbaskı.
4. Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300, 500 s. Daha sonra yine (1312, 484 s. Mahmut Bey Matbaası) basıldı. Kitabın bir bölümü (s. 171-222) Kapitülasyonlar (Memalik-i Osmaniye'de imtiyazat-ı ecnebiye) hakkındadır ve bu sebeple sonradan yasaklanmış olabileceği makûl görünmektedir.

12. Misyoner Kitapları

1. *Mizanü'l-Hakk*. Bu kitabın hangi eser olduğunun araştırılmaması ve Kâtip Çelebi'nin ünlü eseri zannedilmesi çok dikkate değer yorumlara sebep olmuştur.

13. Dinî Kitaplar

1. Mehmet Hakkı bin Ali Güzelhisarî, *Nusretü'l-cünûd Uhdetü'ş-şühûd*, Kahire: Matbaatü Vadi'ü'n-Nil, 1293, 11+1+240 s.
2. *Şerh-i Vasiyetname* (Şeyh Ahmed'in Vasiyetnamesi), İstanbul, 1314 30 s. Taşbaskı.

14. Edebiyata Dair Eserler

1. Ekrem Bey, *Talim-i Edebiyat*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1299, 397+1 s.

III. Sonsöz

Osmanlı Devleti'nde sadece dinî hayatta değil, hayatın her sahasında bir bakıma icazetli ve izinli bir içtimaî nizam bahis mevzuuydu. Bu çerçeve dışında bir serbestlik sahası içtimaî hayatın hiçbir devresinde bulunmuyordu. Cemiyet kendi dinî, siyasî ve içtimaî temel değerlerini korumak ve tartışmaya sokmamak kararındaydı. Yeni olanı denemek de bu temel değerlerin korunmasına hizmet ettiği ölçüde mümkündü. Bu bakımdan meselâ Garbın askerî araçlarını almanın gerekliliği hakkındaki ifadelerin çok erken sayılabilecek örneklerine rastlanmaktadır.¹⁹⁵

Yasakların ve hususen fikir ve düşüncelerin açıklanması hakkındaki yasakların XIX. asırdaki vaziyeti hakkında yazılanların usûl bakımından bir zaaf içinde oldukları gerçeği, daha önce yazılanların değerlendirilmesi neticesinde bâzı örneklerle, ortaya konulmuştu.¹⁹⁶ Bu meselede asıl kayıplardan biri de Osmanlı Türk cemiyetinin bilhassa içinde bulunduğu meselelerinin anlaşılması ve yorumlanmasında büyük bir imkân temin eden yasakların bir yasaklar hicviyesi ve lânetlenmesi edebiyatıyla israf edilmesi ve günümüze kadar da değerlendirilememesidir. Halbuki bu meselede en temel gerçek, dünya tarihinde hemen her cemiyette dar veya geniş bir yasak saha bulunduğu ve cemiyetin yapısı ve içinde bulunduğu meselelerinin bu sahanın genişliği ve darlığını tâyin ettiği.

Osmanlı Devleti'nde matbuat ve neşriyat yasaklarının kanunî gerekçelere dayanan bir kısmı hemen hemen bütün memleketlerde bulunan yasaklardır. Basılı bir ilâna, gazeteye, mecmuaya veya kitaba matbaanın ismini ve açık adresini koyma mecburiyeti ilk akla gelen müşterek kaidelerin başında gelmektedir. Bu kaideye riayet etmemek, her şey bir yana, başlı başına matbuatın toplatılma ve sahiplerinin de cezalandırılma sebebinin teşkil etmektedir. Kısaca yasakların çok basit ve sâde sebepleri de olabilmektedir. Nitekim buna dair örnekler bulunmaktadır.

XIX. asırda yasakların bir kısmı da pek dar bir çevrede deveran eden havas kültürünün, matbaa yoluyla, avamîleşmesine konulan tahditlerdir. Meselâ çok dar çevrede varlığına müsamaha gösterilen *Sâkînâme* ve *Zenânnâme* türünden kitapların basılmasına izin verilmemesi ve basılanların da toplatılması kararının arkasında böyle bir ruhî âmil bulunmaktadır ve devrin ahlâkî zihniyetiyle bağdaşan veya bu zihniyeti gösteren bir tavır bahis mevzuudur. Bu bir bakıma kültürün ehil olmayan ellere düşmesine, yâni kalabalıklara açılmasına da müsaade

195 Faik Reşit Unat, "Ahmed III Devrine Ait Bir Islahat Takriri", *Tarih Vesikaları*, Ağustos 1941, sy. 2, s. 107-121.

196 Ali Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 227-288.

etmeyen bir güzîde, seçkin veya asaletçi bir zihniyetin tezahürü olarak da görülebilir. Bir taraftan da cemiyetin temel ahlâkî değerlerini korumak endişesinin bir sonucudur. Esasen bir cemiyetin temel değer hükümlerini reddeder bir duruma düşecek derecede zıt ve düşman neşriyata müsamaha göstermesi de bir ihtimâl olarak dahi düşünülemez ve beklenemez bir şeydir. Bu hususta ifade edilmesi gereken başka bir nokta ise en temel değer veya değerlerin kaynağı olan dini yanlış bilgilerden ve dolayısıyla bu gibi kitapların metninden koruma endişesinin yasakların en temel sebeplerinden birini teşkil ettiğiidir. Meselâ bu hususta en çarpıcı örnek olarak her devirde *Şerh-i Vasiyetnâme* veya sadece *Vasiyetnâme* olarak tanınan kitapçığın yasaklanması gösterilebilir. Bu mesele hâll fetvasında bile ifadesini bulmuştu. Sultan II. Abdülhamit Han'ın, başta *Sahih-i Buharî* olmak üzere, yanlışlarla basılan bâzı dinî kitapların bu gibi nüshalarını Çemberlitaş hamamının külhanında yaktırmış olmasıyla suçlanması devrin siyasi bir ihtiyacı olsa bile tarihî bir gerçek değildi.¹⁹⁷

Başka bir gerçek de bu asırda bilhassa Avrupa ile artan kültürel münasebetlerin neticesinde Türk edebiyatına giren ve cemiyete bir şey kazandırmadığına inanılan edebî türlerin ve tiyatronun, bilhassa facia (trajedi) türünden eserlerin tiyatroyu bir mekteb-i edep kabûl eden münevverlerin aksine Osmanlı kalemîyesinin hiçbir şekilde benimsememiş olmasıdır. Çünkü cemiyette zaten yeteri kadar facia bulunmaktadır.¹⁹⁸ Böyle bir vasatta cemiyette büyük içtimâî ve ruhî çalkantılara sebep olan bu gibi oyunların, sadece tek tek değil, bir tür olarak top yekûn yasaklanması bu bakımdan pek mânidardır ve üzerinde durulması gereken bir husustur.

Halk hikâyelerinin, bazı facialar üzerine yazılan destan türünden bütün eserlerin yasaklanması üzerinde durulması da çok dikkate değer yorumlar kazandırabilir. İlk baskıları izinle ve üstelik de devlet matbaasında basılan bu gibi metinlerin hiçbir maarif (bilgi ve fenniyat-teknik) değeri taşımadığı düşünülerek sonraları tür olarak tamamen yasaklanmasının da mantığı ilmî ve fennî (teknik) bilginin bir kurtuluş reçetesi olarak görülmesiyle açıklanabilir.

Avrupa'dan gelen eserler hakkındaki men-i ithal kararlarını da, bu araştırmaya dahil olmamasına rağmen, daha geniş bir şekilde incelemek ve bir taraftan devletin maddî ve mânevî bir nefsi müdafaası, diğer taraftan da temel ahlâkî ve dinî değerlerinin müdafaası olarak görmek gerekir. Aslında, tıpkı I. Dünya Harbi'nde Avrupa'da çok yaygın olan sansür tatbikatında olduğu gibi, yıkılış devrinin bir harpten farksız hâlinin neticesi gibi de görmek mümkündür.¹⁹⁹

197 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (haz.), Ankara, 1996, s. 24-26.

198 Meslektaşım ve üstâdım İsmail Kara beyin yorumu bu merkezdedir.

199 Fransa'daki harp sansürü için bkz. Marcel Berger ve Paul Allard, *Les Secrets de la Pendant la Guerre*, Paris: Editions des Portiques, 1932, 382 s.

Bazı mefhumları, ezcümle suikast, ihtilâl, anarşi, grev, sosyalizm, dinamit, hâll, kıtâl, kanun-ı esasî, hürriyet, vatan, müsavat, Yıldız, Murat ve çok hassas bazı haricî meseleleri (Mısır, Sudan, Kızıldeniz, Trablusgarp, Girit, Yemen, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Sırbistan ve bilhassa Makedonya ve Ermenistan) tartışan kitapların girmesi kat'iyetle yasaktı ve bu meselelerin tartışılması arzu edilmeyen bir şeydi.²⁰⁰

1895 baharında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasını²⁰¹ takiben hızlanan ve çok fazla bir hassasiyetle takip edilen yurt dışındaki Türkçe muhalif neşriyatın da ithali ve satışı yasaklanmıştı ve dahası içeride bilhassa yüksek tahsil talebelerinin elinde dolaşan ve kısa bir müddet önce ruhsatlı bir şekilde basılmış olan, başta Namık Kemal olmak üzere, Şinasi, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit, Recaîzâde Mahmut Ekrem ve Münif Paşa'nın imzasını taşıyan eserlerin yasaklanması böyle bir mantıkla ve siyaseten yasaklanmıştı. Meselâ Mustafa Reşit Bey'in Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basılan ve yukarıda isimleri verilen şahsiyetlerin eserlerinden teşekkül eden *Müntahabat-ı Cedide* (İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302, 192 s.) isimli kitabının, ilk baskısına ruhsat verilmişken yasaklanması bu türden kitapların örnekleri arasındadır. Tabii bu isimlerin hemen hemen bütün eserleri de böyle bir yasağa muhatap olmuştu. Denebilir ki siyasî mücadelenin ve muhalefetin hızlanması yasakların sahasını genişletmiş ve bir bakıma geriye doğru yürüterek makale şâmil hâle getirmişti.

Burada işaret edilmesi gereken bir başka mühim husus da daha önce ders kitaplarına bile giren müsavat ve hürriyet gibi siyasî mefhumların, siyasî hayatın ısınması ve kızışması neticesinde, yasaklar arasına girmiş olmalarıdır. Hukuka dair ders kitapları da bu şekilde bir bakıma siyasî bir kimlik kazanmış oluyordu. Münif Paşa'nın kaleminden çıkan bir tercüme²⁰² ve bir de telif kitapta²⁰³ bu iki mefhum hakkında geniş bahisler ayrılması İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan (1895) önce herhangi bir mahzur teşkil etmemişti. Ama daha sonra siyasî muhalefetin en tehlikeli silâhı hâline gelmişlerdi.

Bir siyasî hareketin alemi olan isimlerin imzasını taşıyan eserlerin yasaklanmasının da tatbikatta ne kadar işe yaradığı ise yine araştırılması gereken ay-

200 G. des Godins de Souhesmes, *Au Pays des Osmanlis*, Paris, 1894, s. 331; Comte Am. de Persignac, *Türkiye'de Sansür Eglenceleri*, çev. M. K., Kahire, 1907, s. 25; Hasan Âli Ediz, "Ele Geçen Yeni Vesikaların Işığında: Sansür, İlânlara, Tramvay Biletlerine Dahi El Atmıştı", *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1962 s. 5.

201 Kuruluşu için bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 45-53.

202 P. Namoure, *Medhal-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, 1299, s. 80-81 ve 88-89.

203 Mahmut Esat (der.), *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, İstanbul, 1301, s. 97-132. Müsavat mefhumu hakkında bkz. Ali Birinci, "Müzakere", *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul, 2000, s. 348-352.

rı bir mesele olarak ortadadır. Meselâ Sultan'a verdiği bir jurnalinde Ebuzziya Tevfik Bey, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* ile *Zavallı Çocuk* isimli piyeslerinin Valde hanındaki Şirket-i Sahhafiye-i İraniye tarafından kaçak bir şekilde, şimdiye kadar, 50 defa basıldığını ifade ederek son defa, yine aynı şekilde basılan ve Köprü üzerinde alenen ve bağırlarak satılan *Rüya* isimli eserinin bir nüshasını arz ederek Maarif'in kendisi gibi muti matbaacıları değil, bu gibileri teftişini talep etmektedir.²⁰⁴

Bir kısım yasakları ise devrin her geçen gün biraz daha artan alınganlığı ile açıklamak mümkün olabilir gibi görünüyor. Meselâ ikinci devresinin birinci sayısında "Bir Yıldız Böceği İle Yolcu" başlıklı kısa bir fıkradan dolayı Münif Paşa'nın *Mecmua-i Fünûn*'unun toplatılmasını ancak böyle bir alınganlıkla açıklamak mümkün olabilir. Keza Evliya Çelebi'nin XVIII. asırda yazılmış olan *Seyahatnâme*'sinden, baskı esnasında birçok sayfanın çıkarılmış olmasının da izahı yine bu minvâl üzere yapılabilir.²⁰⁵ Ancak bu alınganlığın sebepleri üzerinde ayrıca bir araştırma yapılması gerekmele beraber siyasî meselelerin ve gailelerin artmasına bağlı olarak arttığını söylemek mümkündür.

II. Meşrutiyet'in ilânıyla matbuatın sonsuz bir hürriyete kavuştuğu görülüyor. Ancak bu devrin çok kısa sürdüğü ve eskisinden daha sert ve müsamaha-sız bir matbuat ikliminin ortaya çıktığı sade bir gerçektir. Bu devirde yine klâsik yasaklardan ahlâka ait olanlar devam etti ve müstehcen neşriyate yine yasak konuldu.²⁰⁶ İktidar, yâni İttihat ve Terakki ve önderlerini bu devr-i hürriyette tenkit edebileceğini zanneden bazı gazeteciler Köprü üzerinde, Bahçekapısı'nda simitçi fırını önünde ve Bakırköy'de Huban Sokağı'nda İttihatçı fedailer tarafından cemiyet ve vatan uğruna katledildi.²⁰⁷ İttihatçılar aleyhinde yazılan şiirler ve şiir kitapları (Hüseyin Kâmi, *Divançe-i Dehrî*) yasaklandı ve şairler ve yazarlar İstanbul'dan uzaklara sürüldüler ve siyasetin mahâllinden uzaklaştırıldılar.

Burada işaret edilmesi gereken başka bir husus da cemiyette devletlilerin tenkide ve aykırı fikirlere veya seslere katlanma geleneğinin olmaması ve bir bakıma düşünce ve siyaset hayatında paylaşmacı veya müsamahacı tavırdan çok uzak bulunmalarındır. Bu mesele günümüzde de tartışılmaya muhtaçtır. Garp dünyasından gelen edebî ve fikrî unsurlar böyle bir devletin veya kalemiyenin (bürokrasi) tekelci tavrıyla karşılaşmıştır. Ancak Garbın ilim ve fennini it-

204 Metni için bkz. Asaf Tugay, *İbret*, İstanbul, 1961, c. I, s. 128-130.

205 Bu eserden sansür tarafından çıkarılmış kısımları Mustafa Nihat Özön bir cilt hâlinde bastırmıştır: *Seyahatname, Sansürce Çıkarılmış Parçalar*, İstanbul: AKBA Kitabevi, 1945, 176 s.

206 Müstehcen bir kitap yasağı için bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 277-288.

207 Bu üç gazetecinin katli için bkz. Mustafa Baydar, "Basımımızın Şehitleri", *Yıllık*, 28 Kasım 1961, sy. 2, s. 65-77.

hal etmeye yönelik çalışmalar karşısında böyle bir muhalif hareketin bahis mevzuu olmaması da çok dikkate değer bir hâdise olarak ortadadır. Biraz daha ileriye giden bir yorumla matbuat yasakları arkasında biraz da yeni münevver zümrenin şu veya bu şekilde kendine has yeni bir kültür yaratma hareketine karşı duyulan aksülâmelin bulunduğunu da söyleyebiliriz. Nihayet siyasî düşüncelere konulan yasaklara, münevverlerin siyasetten bir pay alma mücadelelerine verilen bir hayır cevabı nazarıyla bakmak mümkündür. Çünkü siyasette söz hakkı tanımak karşı tarafa ilk payı vermek demektir.

Her zamanın ve her zeminin kendine has bir yasaklar bölgesi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son devrinde sınırları zaman zaman değişen bu yasaklar bölgesi hakkında yapılacak yeni araştırmalar daha da dikkate değer neticeler verecek ve çok öğretici olacaktır.²⁰⁸

Introduction to Censors in the Ottoman Printing Press and Publications

Ali BİRİNCİ

Abstract

As the printing life evolved in the Ottoman Empire, it was followed by regulations on printing. In a short while, laws concerning the printing press and printed works like books, journals and newspapers were introduced.

The censors implemented for a closer inspection of this field and also the protection of the fundamental values of state against the printed vehicles of culture especially during the Hamidian Era have ignited heated disputes until the present times.

On the other hand, the censors imposed on publications coming from abroad have been examined and brought up by the same disgraceful approach. Yet, this topic is excluded from the research.

While the censors of a society constitute the most valuable documents of its social and intellectual structure, it is a great handicap of our historiography that they have not been evaluated from this perspective until recently.

The nineteenth century was the scene to a harsh dichotomy in the Ottoman Empire in the sense that the state had to simultaneously adopt the two measures of both imitating the Western institutions and defending itself against the West. In the meantime,

208 Bu yazıyı dostum Dr. Nuri Sağlam'dan gelen talep üzerine yazdım ve kendisinin kıymetli tenkitlerinden faydalandım. Buradaki bazı meseleleri üstâdım Dr. İsmail Kara ve yine dostlarımdan Dr. Ali Emre Özyıldırım ile konuştum. Hepsine katkıları için şükran borçluyum. Yazıyı basan *TALİD* nâşirlerine de müteşekkirim.

while the printing press was perceived and supported as a tool of reformation, its usage was also subject to regulations and its undesired usage was as such prevented. A closer analysis of this complicated situation is sure to unearth striking conclusions.

The distinctive regulations of the press, on the one hand, and its enthusiastic encouragement on the other hand bear witness to the importance ascribed to the printing press. The development of institutions responsible for the inspection of printed material prior to and following the process such as Encümen-i Teftiş ve Muayene in parallel to the development of printing life can be evaluated within the natural course of events.

The actual reasons why books imported from the West for political and literary reasons were prohibited, however, can be known only after a thorough analysis of their contents. It is evident that interpretations based on such research would be a major gain for our historiography.

Another point to be emphasized in this context is that the Hamidian Era, traditionally depicted as catastrophic period for its printing censorship, did not in fact differ from either previous or later periods on a great scale.

Keywords: Book, censor, printing press, printed works, II Abdulhamid.

Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal

Ali BİRİNCİ

Abstract

Osmanlı Devleti'nde matbuat hayatı geliştikçe beraberinde matbuat mevzuatı da gelişmiş ve matbaalar ve basılı malzemeler, yâni kitaplar, mecmualar ve gazeteler hakkında da kanunlar çıkarılmıştır.

Bu sahanın teftişi ve cemiyetin ve tabii aynı zamanda devletin temel değerlerinin gelişen basılı kültür araçlarına karşı korunması için getirilen yasaklar ve bilhassa bu yasakların II. Abdülhamit Devri günümüze kadar tartışılmıştır ve halen de tartışılmaktadır.

Diğer taraftan yurt dışından gelen neşriyata konulan yasaklar da aynı şekilde bu yasakları takbihi yaklaşımıyla incelenmekte ve gündeme getirilmektedir. Bununla beraber bu mevzu araştırma dışında tutulmuştur.

Bir cemiyetin yasakları içtimâi ve zihni yapısının en kıymetli vesikaları hükmünde iken bu zamana kadar bu bakımdan değerlendirilmemiş olmaları yakın çağ tarihimiz ve tarihçiliğimiz için büyük bir kayıptır.

Osmanlı Devleti'nin bilhassa Garp kurumlarını bir taraftan ictibas ve diğer taraftan kendisini Garba karşı korumak gibi çok zor iki işi aynı anda yapmak mecburiyetinde kalmasına sahne olan XIX. asırda matbaayı bir ıslahat âleti olarak görüp benimsemesi ve yayılmasını desteklemesi, diğer taraftan da kullanılmasını bir mevzuata kavuştur-

ması ve bu âletin istenmeyen yönde kullanılmasına engeller getirmesini daha yakından tetkik etmek dikkate değer neticeler vermektedir.

Bir taraftan basım işlerinin bir nizamla kavuşturulması, diğer taraftan da matbaacılığın teşvik edilmesi matbaaya ve matbuata ne kadar büyük bir ehemmiyet verildiğini göstermektedir. Basılacak şeylerin basılmadan önce ve sonra teftişini yapan kurumların ve bilhassa Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluşuna varan teşkilât gelişmesinin de matbuat hayatının gelişmesiyle yan yana yürümesi tabii bir vaka olarak ortadadır.

Bilhassa Garp'tan gelen ve bir kısmı siyasi ve bir kısmı ise edebî sebeplerle yasaklanan kitapların niçin yasaklandığı ise bu gibi kitapların doğrudan doğruya bir muhteva tahlilinden geçirilmeleriyle mümkün olabilecektir. Ancak bu türden araştırmalara dayanan yorumların tarihçilik ve tarihimiz için bir kazanç olacağı açıktır.

Burada işaret edilmesi gereken başka bir gerçek de matbuat yasakları bakımından bir felâket devri olarak gösterilen II.Abdülhamit devrinin önceki ve sonraki devirlerden bir farkı bulunmadığıdır.

Anahtar Kelimeler: Kitap, Yasak, Sansür, Matbaa, Matbuat, II.Abdülhamit.

